

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ ДЗВО
«УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

Кафедра педагогіки, психології та менеджменту

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»

Рішенням засідання кафедри
педагогіки, психології та менеджменту
протокол № 6 від 08.05 2026 р.
завідувач кафедри

Юлія ГЕРАСИМЕНКО

підпис

**«ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ЇЇ
ПРОФІЛАКТИКА У ПІДЛІТКІВ»**

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня «магістр»

Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки
Спеціальність 053 Психологія
Освітньо-професійна програма «Психологія»

Здобувачка вищої освіти
групи ПС-24-11-зМ

(підпис)

НЕСТЕРЧУК Тетяна Олександрівна

Науковий керівник:
кандидат педагогічних наук,
доцент

(підпис)

КУЩЕНКО Ірина Вікторівна

Протокол аналізу звіту подібності

Заявляю, що я ознайомився (-лась) з Повним звітом подібності, який був згенерований Системою виявлення і запобігання щодо роботи:

Автор: НЕСТЕРЧУК Тетяна Олександрівна, група ПС-24-11-ЗМ

Назва: ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ЇЇ ПРОФІЛАКТИКА У ПІДЛІТКІВ

Керівник: КУЩЕНКО Ірина Вікторівна

Підрозділ: Bila Tserkva institute of continuous professional education

Коефіцієнт подібності 1: 2.25%

Мікропробіли: 35

Заміна букв: 2

Інтервали: 6

Після аналізу Звіту подібності констатую наступне:

Запозичення, виявлені в роботі є законними і не є плагіатом. Рівень подібності не перевищує допустимої межі. Таким чином робота незалежна і приймається.

Запозичення не є плагіатом, але перевищено граничне значення рівня подібностей. Таким чином робота повертається на доопрацювання.

Виявлено запозичення і плагіат або навмисні текстові спотворення (маніпуляції), як передбачувані спроби укриття плагіату, які роблять роботу невідповідною вимогам законодавства (Ст. 26. ЗУ Про фахову передвищу освіту, пункт 3.1, Ст. 42. ЗУ Про освіту) та вимог НАЗЯВО (Критерій 5), а також кодексу етики і процедурам. Таким чином робота не приймається.

Висновок:

Високий рівень оригінальності за системою Strike Plagiarism 2,25% вказує на вставлений високим високим рівнем оригінальності. Допускається
Дата 08.05.2026р

Відповідальний за антиплагіатну технічну експертизу у Білоцерківському інституті неперервної професійної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України:

Підпис

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ ДЗВО
«УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

Кафедра педагогіки, психології та менеджменту

Галузь знань: 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 053 Психологія

Освітньо-професійна програма «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завдувачка кафедри ПП та М

професор Юлія Герасименко.

(підпис)

19» січня 2026 р.

**ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ ЗДОБУВАЧЕВІ ОСВІТИ**

Нестерчук Тетяні Олександрівні

1. Тема роботи «Психологічні аспекти девіантної поведінки та її профілактика у підлітків»

2. Науковий керівник (ця) Ірина КУЩЕНКО, кандидат психологічних наук, доцент

затверджені наказом бінпо від «12» січня 2026 року № 01-06/01

3. Строк подання здобувачем освіти роботи «04» травня 2026 р.

4. Вихідні дані до роботи: наукові джерела, матеріали періодичних видань, монографічні праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, результати власних спостережень, а також дані анкетування і тестування здобувачів освіти; результати психодіагностичного дослідження за методиками визначення рівня агресивності та соціально-психологічної адаптації підлітків; матеріали апробації психокорекційної програми з профілактики девіантної поведінки.

5. Перелік питань, які потрібно розробити:

- проаналізувати сучасні наукові підходи до вивчення девіантної поведінки підлітків, розкрити її сутність, структуру та психологічні особливості прояву в підлітковому віці, а також визначити специфіку формування поведінкових відхилень у цьому віковому періоді;

- визначити та теоретично обґрунтувати основні детермінанти, що впливають на формування девіантної поведінки у підлітків, зокрема соціальні, психологічні, сімейні та індивідуально-особистісні чинники;

- провести емпіричне дослідження із застосуванням психодіагностичних методик, спрямованих на виявлення рівня та форм прояву девіантної поведінки підлітків, здійснити кількісний і якісний аналіз отриманих результатів та їх інтерпретацію;

- розробити та експериментально апробувати психокорекційну програму, спрямовану на профілактику та корекцію девіантної поведінки підлітків, що включає систему тренінгових занять, вправ і психолого-педагогічних заходів;

- оцінити ефективність впровадженої психокорекційної програми шляхом порівняльного аналізу результатів до та після її реалізації, а також сформулювати практичні рекомендації для психологів і педагогів щодо попередження та корекції девіантної поведінки підлітків у освітньому середовищі.

Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1	Кущенко І.В., кандидат психологічних наук, доцент	14.01.2026 р.	14.01.2026 р.
2	Кущенко І.В., кандидат психологічних наук, доцент	16.02.2026 р.	16.02.2026 р.
3	Кущенко І.В., кандидат психологічних наук, доцент	23.03.2026 р.	23.03.2026 р.

Дата видачі завдання 12.01.2026 р

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання	Примітка
1.	Узгодження теми, складання змісту	січень	виконано
2.	Вивчення літературних джерел	січень	виконано
3.	Збирання матеріалу	січень	виконано
4.	Обробка матеріалу	січень	виконано
5.	Виконання розділу 1	лютий	виконано
6.	Виконання розділу 2	лютий	виконано
7.	Виконання розділу 3	березень	виконано
8.	Формування висновків	березень	виконано
9.	Оформлення роботи, одержання відгуку та рецензії, перевірка на плагіат	квітень	виконано
10.	Подання роботи на кафедру	травень	виконано

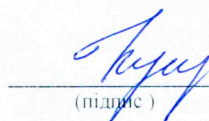
Здобувач/ка освіти

(підпис)

Тетяна НЕСТЕРЧУК
(Ім'я ПРІЗВИЩЕ)

Керівник роботи

(підпис)

Ірина КУЩЕНКО
(Ім'я ПРІЗВИЩЕ)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ ДЗВО
«УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ
Кафедра педагогіки, психології та менеджменту

ВІДГУК

**наукового керівника на кваліфікаційну роботу здобувачки вищої освіти
другого (магістерського) рівня
Нестерчук Тетяни Олександрівни**

за темою:

**«Психологічні аспекти девіантної поведінки та її профілактика у
підлітків»**

Актуальність даної теми полягає у тому, що проблема девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціально-економічних і культурних трансформацій набуває все більшого поширення. Підлітковий вік є складним етапом становлення особистості, що характеризується підвищеною емоційною чутливістю та вразливістю до впливу негативних соціальних чинників, що зумовлює необхідність своєчасної профілактики та корекції поведінкових відхилень.

У кваліфікаційній роботі магістра розкрито теоретичні засади проблеми девіантної поведінки підлітків, узагальнено сучасні наукові підходи до її розуміння, визначено психологічні особливості та основні детермінанти її формування. Обґрунтовано роль індивідуально-психологічних характеристик, сімейного виховання, соціального середовища та міжособистісних взаємин у виникненні девіантних проявів.

Емпірично досліджено рівень девіантної поведінки підлітків, їхню агресивність, схильність до адиктивних форм поведінки та особливості соціально-психологічної адаптації на базі закладу професійної (професійно-технічної) освіти «Миколаївський центр професійної освіти» із застосуванням комплексу психодіагностичних методик.

На основі отриманих результатів розроблено та апробовано психокорекційну програму, спрямовану на профілактику девіантної поведінки підлітків, розвиток емоційної саморегуляції, підвищення рівня

соціальної адаптації та формування конструктивних моделей поведінки. Ефективність запропонованої програми підтверджена результатами повторної діагностики.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному дослідженні взаємозв'язку проявів девіантної поведінки підлітків із рівнем агресивності, адиктивними тенденціями та показниками соціально-психологічної адаптації, а також у розробці та експериментальній перевірці ефективності психокорекційної програми.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх використання психологами, педагогами та соціальними педагогами у процесі профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків у закладах освіти.

Вважаємо, що кваліфікаційна робота Нестерчук Тетяни Олександрівни розкрита на належному теоретичному та практичному рівнях, містить елементи наукової новизни, оформлена згідно встановлених вимог та рекомендується до захисту на засіданні екзаменаційної комісії.

За результатами перевірки системою StrikePlagiarism оригінальність роботи становить 97,75%, що підтверджує її самостійність та відповідність вимогам академічної доброчесності.

Кваліфікаційна робота заслуговує на оцінку 90 балів (оцінка ECTS, оцінка за національною шкалою).

Науковий керівник:
кандидат психологічних наук, доцент
кафедри педагогіки, психології та менеджменту

(підпис) Ірина КУЩЕНКО

07.05.2026

АНОТАЦІЯ

Магістерська робота: 135 сторінок, 7 рисунків, 9 таблиць, 10 додатків, 53 літературні джерела.

Мета дослідження: визначити особливості та закономірності прояву девіантної поведінки підлітків, дослідити її детермінанти та їх вплив на формування особистості, обґрунтувати й розробити ефективні шляхи профілактики та корекції цього явища.

Об'єкт дослідження: девіантна поведінка підлітків.

Предмет дослідження: особливості та закономірності прояву девіантної поведінки підлітків.

Методи дослідження: теоретичні - аналіз наукової літератури, узагальнення педагогічного досвіду з профілактики і корекції девіантної поведінки підлітків - для визначення теоретичних засад; емпіричні - психологічний експеримент і психодіагностичні методики - для виявлення особливостей девіантної поведінки; методи обробки даних - узагальнення результатів, графічний аналіз - для їх інтерпретації та представлення.

Основний науковий результат полягає в узагальненні теоретичних підходів до проблеми девіантної поведінки підлітків, визначенні її детермінант, дослідженні рівня прояву девіантності, адикцій, агресивності і соціально-психологічної адаптації, а також у розробці та апробації психокорекційної програми, доведенні її ефективності та обґрунтуванні практичних рекомендацій.

Результати дослідження рекомендовані до впровадження у навчально-виховний процес закладу професійної (професійно-технічної) освіти «Миколаївський центр професійної освіти»

Основні положення, висновки і результати роботи відображено у наукових публікаціях автора.

Ключові слова: девіантна поведінка, підлітковий вік, агресивність, соціально-психологічна адаптація, психокорекція, профілактика, емоційна саморегуляція.

ABSTRACT

Master's thesis: 135 pages, 7 figures, 9 tables, 10 appendices, 53 literary sources.

The purpose of the study: to determine the features and patterns of the manifestation of deviant behavior of adolescents, to investigate its determinants and their influence on the formation of personality, to substantiate and develop effective ways of preventing and correcting this phenomenon.

Object of the study: deviant behavior of adolescents.

Subject of the study: features and patterns of the manifestation of deviant behavior of adolescents.

Research methods: theoretical - analysis of scientific literature, generalization of pedagogical experience in the prevention and correction of deviant behavior of adolescents - to determine theoretical foundations; empirical - psychological experiment and psychodiagnostic methods - to identify the features of deviant behavior; data processing methods - generalization of results, graphical analysis - for their interpretation and presentation.

The main scientific result is to generalize theoretical approaches to the problem of deviant behavior of adolescents, to determine its determinants, to study the level of manifestation of deviance, addictions, aggressiveness and socio-psychological adaptation, as well as to develop and test a psychocorrection program, to prove its effectiveness and to substantiate practical recommendations.

The results of the study are recommended for implementation in the educational process of the vocational (vocational) education institution "Mykolaiv Center for Vocational Education"

The main provisions, conclusions and results of the work are reflected in the author's scientific publications.

Keywords: deviant behavior, adolescence, aggressiveness, socio-psychological adaptation, psychocorrection, prevention, emotional self-regulation.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	10
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	15
1.1. Поняття, структура та основні форми девіантної поведінки у підлітковому віці	15
1.2. Психологічні особливості становлення особистості у підлітковому віці.....	25
1.3. Детермінанти девіантної поведінки підлітків.....	33
Висновки до розділу 1.....	43
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	45
2.1. Організація та методи емпіричного дослідження девіантної поведінки підлітків.....	45
2.2. Аналіз показників девіантної та адиктивної поведінки у підлітковому Віці.....	53
2.3. Дослідження рівня соціально-психологічної адаптації підлітків.....	62
Висновки до розділу 2.....	69
РОЗДІЛ 3. ПСИХОПРОФІЛАКТИЧНА ТА ПСИХОКОРЕКЦІЙНА РОБОТА З ПІДЛІТКАМИ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ.....	71
3.1. Розробка та впровадження програми психокорекційної роботи з оптимізації поведінкових та особистісних проявів підлітків.....	71
3.2. Ефективність впровадження психокорекційної програми з профілактики девіантної поведінки підлітків.....	93
Висновки до розділу 3.....	103
ВИСНОВКИ.....	105
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	109
ДОДАТКИ.....	115

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Зростання проявів девіантної поведінки серед підлітків, що є однією з ключових проблем сучасного суспільства. Підлітковий вік характеризується інтенсивним процесом формування особистості, системи цінностей і соціальних норм, що робить його особливо чутливим до зовнішніх впливів. У цей період можуть виникати такі прояви девіантної поведінки, як агресія, порушення соціальних норм, схильність до адиктивної поведінки та конфлікти з оточенням, що впливає як на саму особистість, так і на суспільство загалом.

Сучасні соціально-економічні, культурні та технологічні зміни значно ускладнюють процес соціалізації підлітків. Вплив цифрового середовища, соціальна нестабільність, недостатня увага з боку сім'ї та навчальних закладів, а також значний вплив однолітків сприяють формуванню психологічних передумов девіантної поведінки. Це актуалізує необхідність дослідження психологічних аспектів девіантної поведінки та її профілактики у підлітків.

Особливої значущості набуває вивчення причин та детермінантів девіантної поведінки, що висвітлюється у дослідженнях вітчизняних науковців, таких як: Л. Вольнова, Г. Золотова, І Кошова, К Лазор, А. Лобанова, Л. Калашнікова, Н. Максимова, Л. Онуфрієва, О. Чайковська, О. Сафін, С. Байда, О. Христюк, Н. Савельєва, Д. Швець, О. Бандурко, О. Чайковська тощо.

Девіантна поведінка обумовлюється комплексом соціальних, психологічних та біологічних чинників, що потребує всебічного аналізу та врахування при розробці профілактичних заходів. Для здобувачів освіти професійно-технічних закладів ця проблема є особливо актуальною, оскільки вони часто перебувають у зоні підвищеного ризику через соціальні труднощі, недостатню підтримку та вікові особливості. У навчальному середовищі це

може проявлятися у вигляді агресивної поведінки, зниження навчальної мотивації та порушення дисципліни.

З огляду на викладене, зумовлюється актуальність дослідження проблеми девіантної поведінки підлітків у теоретичному та емпірично-методологічному аспектах, у зв'язку з чим обрано тему: «Психологічні аспекти девіантної поведінки та її профілактика у підлітків» (на прикладі Закладу професійної (професійно-технічної) освіти «Миколаївського центру професійної освіти»).

Мета дослідження: визначити особливості та закономірності прояву девіантної поведінки підлітків, дослідити її детермінанти та їх вплив на формування особистості, обґрунтувати й розробити ефективні шляхи профілактики та корекції цього явища.

Завдання дослідження:

- проаналізувати наукові підходи до вивчення девіантної поведінки підлітків та розкрити її психологічні особливості;
- визначити основні детермінанти, що впливають на формування девіантної поведінки у підлітковому віці;
- провести емпіричне дослідження із використанням психодіагностичних методик та узагальнити його результати щодо рівня прояву девіантної поведінки підлітків;
- розробити та апробувати психокорекційну програму, спрямовану на профілактику та корекцію девіантної поведінки підлітків;
- оцінити ефективність впровадженої програми та сформулювати практичні рекомендації для психологів і педагогів щодо профілактики девіантної поведінки підлітків.

Гіпотеза дослідження: що девіантна поведінка здобувачів освіти детермінується рівнем емоційної нестабільності, показниками соціально-психологічної адаптації, рівнем агресивності та характером міжособистісних відносин у навчальному середовищі. Водночас впровадження психокорекційної програми, спрямованої на розвиток

емоційної саморегуляції, підвищення рівня соціальної адаптації та формування конструктивних моделей поведінки, забезпечує статистично значуще зниження рівня девіантних проявів у підлітків.

Об'єкт дослідження: девіантна поведінка підлітків.

Предмет дослідження: особливості та закономірності прояву девіантної поведінки підлітків.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на сучасних положеннях психології особистості, вікової та соціальної психології, а також на наукових підходах українських і зарубіжних учених до вивчення девіантної поведінки підлітків. У роботі враховано ідеї про те, що поведінка підлітка формується під впливом соціального середовища, сім'ї, однолітків та індивідуальних психологічних особливостей.

Дослідження базується на таких наукових принципах, як принцип системності, розвитку, детермінізму та індивідуального підходу до особистості, що дає змогу розглядати девіантну поведінку як результат взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників.

Методи дослідження: теоретичні: аналіз наукової психологічної літератури, узагальнення та вивчення педагогічного досвіду у сфері профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків – для визначення теоретичних засад дослідження; емпіричні: проведення психологічного експерименту, застосування психодіагностичних методик (карта спостережень за проявами девіантної поведінки Д. Стотта; методика діагностики схильності до різних видів залежності Г. Лозової; методика дослідження соціально-психологічної адаптації К. Роджерса, Р. Даймонда; тест на визначення рівня агресивності за методикою Басса–Даркі) – для виявлення особливостей девіантної поведінки підлітків; методи обробки даних: узагальнення та обробка отриманих результатів із застосуванням графічного аналізу – для інтерпретації та представлення результатів дослідження.

Теоретичне значення дослідження полягає в уточненні та розширенні наукових уявлень про особливості девіантної поведінки підлітків, її психологічні прояви та соціально-психологічні чинники формування. У роботі узагальнено підходи до розуміння агресивності, схильності до адиктивної поведінки та особливостей соціально-психологічної адаптації підлітків. Отримані результати поглиблюють знання про взаємозв'язок зазначених показників і можуть бути використані як теоретична основа для розробки та вдосконалення психокорекційних програм профілактики девіантної поведінки підлітків.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів у діяльності психологів, педагогів і соціальних педагогів у процесі діагностики, профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків. На основі проведеної психодіагностики та отриманих даних розроблено та впроваджено психокорекційну програму, спрямовану на зниження проявів девіантної поведінки, агресивності та схильності до адиктивних форм поведінки, а також на підвищення рівня соціально-психологічної адаптації підлітків.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- уперше здійснено цілісний аналіз взаємозв'язку проявів девіантної поведінки підлітків із рівнем агресивності, схильністю до адиктивних форм поведінки та показниками соціально-психологічної адаптації у здобувачів освіти професійно-технічного закладу;

- конкретизовано та розширено уявлення про психологічні особливості девіантної поведінки підлітків, зокрема значення емоційної нестабільності, характеру міжособистісних взаємин і рівня саморегуляції в її формуванні;

- створено та впроваджено психокорекційну програму, спрямовану на попередження й подолання девіантних проявів у підлітків через розвиток емоційної саморегуляції, підвищення адаптаційних можливостей та формування соціально прийнятних моделей поведінки;

- експериментально доведено результативність запропонованої програми, що проявляється у зниженні рівня агресивних і адиктивних тенденцій та покращенні показників соціально-психологічної адаптації підлітків.

Результати дослідження можуть бути використані у закладах освіти, зокрема у професійно-технічних навчальних закладах, у роботі з підлітками «групи ризику», а також у взаємодії з батьками для підвищення ефективності виховного впливу та профілактики девіантних проявів.

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом представлення основних положень роботи на студентському освітньому форумі «Академічна доброчесність: від законодавчих вимог до етичних принципів освітньої діяльності», що відбувся 24 квітня 2026 року в рамках Міжнародної онлайн-виставки «Освіта та кар'єра - 2026», Національна академія педагогічних наук України, ДЗВО «Університет менеджменту освіти», Білоцерківського інституту неперервної професійної освіти, м. Біла Церква; на XXVI Міжнародній науково-практичній конференції «Політ. Сучасні проблеми науки» у межах кластеру Human & Health & Society (Людина, здоров'я та суспільство), що відбудеться 27 квітня 2026 р. у м. Києві на кафедрі педагогіки та психології професійної освіти факультету наук про здоров'я ДНП «Державний університет «Київський авіаційний інститут».

Структура кваліфікаційної роботи включає вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел (53 найменування) та додатки. Загальний обсяг роботи становить 135 сторінок, з яких 96 сторінок займає основний зміст. Робота містить 9 таблиць, 7 рисунків і 10 додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

1.1. Поняття, структура та основні форми девіантної поведінки у підлітковому віці

Девіантна поведінка є складним соціально-психологічним явищем, що привертає увагу науковців та практиків через зростання кількості відхилень серед молоді.

Н. Берегова та А. Шеремет зазначають, що більшість науковців у визначенні поняття *девіантної поведінки* дотримуються підходу, згідно з яким її слід розглядати як сукупність вчинків особистості, що відхиляються від загальноприйнятих соціальних норм - норм психічного здоров'я, права, культури та моралі. Термін «девіація» походить від латинського слова *deviatio*, що означає «відхилення». Негативні прояви таких відхилень не є поодинокими випадками, а виступають як соціально зумовлені процеси, які набули певного поширення в суспільстві. Водночас слід підкреслити складність однозначної класифікації окремих вчинків як девіантних, оскільки межі норми й відхилення часто мають відносний характер [2, с.129].

За Т. Гарасимівим, розвиток поняття девіантної поведінки відображає зміну наукових підходів до осмислення цього феномена на різних етапах становлення соціальних наук. Його теоретичні засади сформувалися наприкінці XIX століття у зв'язку з дослідженнями Е. Дюркгейма, який обґрунтував значення соціальних норм і явища аномії у виникненні відхилень у поведінці особистості. Подальше розширення уявлень про девіацію відбулося в межах соціологічних теорій, представлених у працях Р. Мертона, Е. Лемерта та Г. Беккера. На сучасному етапі дана проблематика активно розробляється й українськими дослідниками, які аналізують

девіантну поведінку крізь призму історичного розвитку та соціальних умов [7, с. 174].

За твердженням В. Тимошенко та В. Корольчук, поняття «девіантна поведінка» використовується для означення вчинків окремої особи або групи людей, які не відповідають нормам і правилам поведінки, прийнятим у певному соціальному середовищі. Така поведінка є практичним виявом явища «девіації», тобто відхилення від установлених соціальних норм. У науковий обіг цей термін було введено німецьким дослідником Ф. Мюллером у 1864 році. Від поняття «девіація» походить термін «девіантність», який характеризує стан суб'єкта відхилень і водночас розглядається як соціальне явище, що проявляється у стійких та масових порушеннях загальноприйнятих норм поведінки [42, с. 75-76].

Дослідження девіантності, на думку В. Тимошенко, базується на двох основних підходах. Перший із них трактує девіантність як нетипове, але водночас стійке відхилення від статистично визначених норм. Тобто девіантною вважається така модель діяльності, поведінки чи мислення, яка не є характерною для більшості членів суспільства. Дане тлумачення має важливе значення для психологічного аналізу девіантної поведінки. У межах цього підходу відхилення у поведінці розглядаються як система вчинків, що не узгоджуються з усталеними в суспільстві нормами та проявляються через дисгармонійність психічних процесів, порушення адаптації, труднощі самореалізації або відсутність морально-естетичного самоконтролю.

Другий підхід пов'язує поняття девіантності з окремими критичними подіями. Прикладами такої позиції є випадки незвичної, надмірно активної поведінки, що супроводжуються проявами агресії або неадекватності [41. с. 96].

М. Козирєв розглядає девіантну поведінку як усталену модель дій особистості, що не відповідає ключовим соціальним нормам і має негативні наслідки як для суспільства, так і для самої людини. Така поведінка супроводжується порушенням соціально-психологічної адаптації та

ускладнює повноцінну інтеграцію індивіда в соціальне середовище [14, с. 30].

За визначенням Л. Терещенко, девіантна поведінка - це форма відхилення від загальноприйнятих норм, яка виражається у порушенні соціальних правил і стандартів, відповідних віку та характерних для найближчого соціального оточення, такого як сім'я, навчальний заклад чи віковій групі [40].

Згідно з поглядами О. Сафіна та С. Байди, девіантна поведінка є різновидом поведінкових відхилень, що виражається у порушенні соціальних норм і правил, характерних для певного вікового періоду. Це порушення виявляється у взаємодії в мікросоціальних середовищах, таких як сім'я, дошкільні заклади, школа та невеликі соціальні групи, сформовані за віковими та статевими ознаками. Серед типових проявів девіантної поведінки можна виділити ситуативно зумовлені реакції дітей, зокрема демонстративну поведінку, агресивні дії, ухилення від навчання, регулярні втечі з дому тощо. У кожному суспільстві існує система норм і цінностей, які виконують низку важливих функцій, зокрема орієнтаційну, регулятивну, інформаційну, корекційну та виховну [35, с. 21].

В. Поліщук зазначає, що девіантна поведінка — це набір дій та вчинків окремих осіб або соціальних груп, які порушують соціальні норми або встановлені в суспільстві стандарти поведінки. Зокрема:

1) особа не виконує вимоги соціальних норм і вибирає інший варіант поведінки в конкретній ситуації, що порушує гармонію взаємодії між особистістю та суспільством, групою і суспільством, а також між особистістю та групою;

2) основними факторами, що сприяють цьому, є конфлікти інтересів, цінностей, розбіжності в потребах, спотворення способів їх задоволення, проблеми в вихованні, життєві труднощі та помилки [31].

Р. Андрусин доводить, що девіантна поведінка проявляється у свідомому відступі особи від загальноприйнятих соціальних норм шляхом

вибору альтернативної моделі дій у конкретних життєвих обставинах. У результаті цього порушується узгоджена взаємодія між індивідом і соціальним середовищем. Основними чинниками виникнення таких відхилень виступають суперечності між інтересами та цінностями, розбіжності у потребах, викривлення способів їх реалізації, недоліки виховного впливу, а також життєві труднощі й помилки. Вирішальне значення у формуванні соціальних відхилень має проблемна ситуація, яку людина з об'єктивних або суб'єктивних причин не здатна подолати. Особливої напруги вона набуває в умовах конфлікту [1, с. 14-15].

Отже, девіантна поведінка має складну природу, обумовлену найрізноманітнішими причинами, що знаходяться в складній взаємодії і взаємовпливу.

Дослідники М. Мінц, Н. Пихтіна та Р. Новгородський виділили кілька видів девіантної поведінки, кожен з яких має свої особливості:

1. Адиктивна поведінка характеризується прагненням до втечі від реальності через зміну свого психологічного стану за допомогою вживання хімічних речовин або фіксації уваги на певних видах діяльності, що сприяють підтримці інтенсивних емоцій. Це стосується, зокрема, осіб, які вживають наркотики, токсичні речовини чи алкоголь, що дозволяє їм уникати соціальних та особистих проблем, перекладаючи їх на інших людей, таких як члени родини чи колеги. Вчені виділяють три типи адиктивної поведінки:

- нехімічні адикції (азартні ігри, комп'ютерна залежність, працеголізм);
- проміжні форми (анорексія, булімія);
- хімічні адикції (вживання психоактивних речовин, таких як тютюн, алкоголь, наркотики та медичні препарати) [23, с. 48-49].

2. Психопатологічний тип девіантної поведінки обумовлений психопатичними симптомами, що є наслідками психічних розладів. До таких проявів належать аутоагресивна, дизморфоманічна, гебоїдна поведінка,

дромоманія, патологічна сором'язливість. Аутоагресивна поведінка може проявлятися у вигляді суїциду або парасуїциду.

3. Кримінальна поведінка - це правопорушення, що здійснюється після досягнення віку, коли настає кримінальна відповідальність, і яке може стати підставою для відкриття кримінальної справи, що кваліфікується за відповідними статтями Кримінального кодексу. Кримінальній поведінці зазвичай передують різні форми девіантної та деліквентної поведінки [29, с. 13, 14].

4. Деліквентна поведінка визначається як поведінка підлітка або групи, яка порушує загальноприйняті соціальні, правові та моральні норми. Західна кримінологія розглядає це як підліткову злочинну діяльність, що включає правопорушення, скоєні особами віком від 12 до 20 років. Соціологи використовують цей термін для позначення порушень правових і соціальних норм, від незначних проступків до серйозних злочинів, скоєних неповнолітніми. Ця форма поведінки охоплює широкий спектр порушень, від дрібних правопорушень до серйозних злочинів, і часто є результатом соціальних, економічних чи психологічних проблем [23, с. 48-49].

Інший підхід до визначення видів девіантної поведінки спостерігається в працях О. Христюка, на його думку основними види девіантної поведінки є:

1. Антисоціальна поведінка - це вид девіантної поведінки, що порушує правові норми та створює загрозу соціальному порядку і безпеці оточуючих. До цього виду належать:

- деліквентна поведінка - дрібні правопорушення, бешкетування, хуліганство, інколи вандалізм; зазвичай без юридичної відповідальності;
- кримінальна поведінка - дії, що порушують право і карне законодавство та завдають шкоди суспільству.

1. Асоціальна поведінка - це вид девіантної поведінки, що порушує моральні та етичні норми і загрожує міжособистісним стосункам. Вона

включає сексуальні девіації, проституцію, бродяжництво та агресивні дії і регулюється нормами релігійних та професійно-етичних спільнот [43, с. 23].

2. Аутодеструктивна поведінка - це вид девіантної поведінки, що відхиляється від психологічних та медичних норм і загрожує цілісності, здоров'ю та розвитку особистості. До цього виду належать такі прояви, як:

- суїцидальна поведінка - дії, спрямовані на завдання шкоди власному життю;
- поведінка з високим ризиком для життя – екстремальні дії, що ставлять особистість у небезпечні ситуації;
- віктимна поведінка - модель, при якій особа виступає жертвою обставин або дій інших;
- адиктивна поведінка - неконтрольовані дії або залежність від речовин чи певних видів діяльності;
- фанатична поведінка - сліпе слідування певним ідеям чи групам [43, с. 24].

С. Певко пропонує ще одну не менш цікаву класифікацію видів девіантної поведінки. Вона охоплює різноманітні форми, зокрема: проституцію, суїцидальну поведінку, сексуальні девіації, правопорушення, бродяжництво, підпали, психічні розлади (неврози, психози) та різні види залежностей. Серед сучасних проявів девіантної поведінки особливо поширеною є адикція - неконтрольована та нав'язлива потреба людини в певній діяльності або задоволенні конкретного бажання. У сучасній науці поняття «адиктивна поведінка» застосовують для позначення як дій, пов'язаних з вживанням адиктивних речовин, так і всього спектру поведінкових феноменів, що спрямовані на використання агентів, здатних викликати залежність.

Відповідно до такої класифікації, девіантною поведінкою вважаються всі прояви відхилень у поведінці особи від встановлених соціальних норм, прийнятих у суспільстві та закріплених державою [27, с. 88].

Поряд із класифікаціями, у яких акцент робиться на видах девіантної поведінки залежно від характеру порушуваних норм, у наукових дослідженнях поширеним є й інший підхід - аналіз девіацій через призму їх типів, що відображають способи взаємодії особистості з соціальними цілями та засобами їх досягнення.

У цьому контексті доцільно звернутися до типології девіантної поведінки, запропонованої Р. Мертоном, яку, зокрема, розглядає І. Коваль. Виокремлюють п'ять основних типів девіантної поведінки: конформізм, інновацію, ритуалізм, ескапізм (ретритизм) і бунт (радикалізм):

1. Конформізм передбачає повне прийняття особою як соціально встановлених цілей, так і традиційних способів їх досягнення.

2. Інновація виникає тоді, коли індивід погоджується з соціальними цілями, але застосовує нетрадиційні або заборонені методи для їх реалізації (наприклад, крадіжки, рекет, зловживання).

3. Ритуалізм характеризується відмовою від соціальних цілей і цінностей за умови строгого дотримання встановлених правил і процедур досягнення цілей.

4. Ескапізм (ретритизм) означає повне усунення від соціальної реальності, заперечення як цілей, так і способів їх досягнення (наприклад, у випадках наркоманії, бродяжництва, анархії).

5. Бунт (радикалізм) передбачає активний протест проти існуючих соціальних норм, цінностей і способів досягнення цілей з метою їх заміни новими (наприклад, терористична діяльність, радикальні рухи) [13, с. 441].

Аналіз наукових джерел свідчить про тісний взаємозв'язок девіантної поведінки з поняттям поведінкової норми. У кожному суспільстві функціонує певна система норм, які регулюють вимоги до поведінки та обов'язків його членів.

Як зазначає Т. Буда, норми виступають основними принципами, що формують соціальну поведінку в межах певної культури. Вони поділяються членами суспільства та виконують ключову роль у підтриманні стабільності

соціальної системи, навіть за умов постійних змін. Такі приписи, вимоги та очікування формують стандарти поведінки та існують на двох рівнях:

- у масштабі суспільства або великих соціальних груп (наприклад, закони, традиції, звичаї);
- у межах малих груп (групові звички, неформальні правила взаємодії) [4, с. 79].

Відхилення від таких норм проявляються у різних формах девіантної поведінки, особливо серед підлітків. Вони залежать від багатьох чинників, серед яких індивідуальні особливості, соціальне оточення та стиль виховання. На основі досліджень І. Кошової, О. Кресан та Л. Терещенко можна виділити найбільш поширені форми девіантної поведінки серед молоді:

1. Агресія - фізичні чи вербальні напади на інших. Це може бути результатом внутрішнього конфлікту або стресу.

2. Аутоагресія та суїцидальна поведінка - самопошкодження або спроби самогубства, які є відображенням емоційного болю та депресії.

3. Зловживання психоактивними речовинами - вживання наркотиків, алкоголю чи токсичних речовин через соціальний тиск чи емоційні труднощі.

4. Порушення харчової поведінки - анорексія, булімія чи переїдання через соціальний тиск чи занижену самооцінку.

5. Аномалії сексуальної поведінки - сексуальні девіації, що можуть бути спричинені неправильним вихованням або психологічними проблемами.

6. Надцінні психологічні захоплення - трудовоголізм, азартні ігри або фанатизм, що переростають в одержимість.

7. Надцінні психопатологічні захоплення - філософічна інтоксикація або сутяжництво, що викликане бажанням постійно боротися за справедливість.

8. Розлади потягів - kleptomania, dromomania або pyromania, що можуть виникати через психологічні травми.

9. Характерологічні реакції - опозиція або гіперкомпенсація - це реакції на соціальні труднощі, виражені у формі спротиву.

10. Комунікативні девіації - аутизація, гіперспілкування або нарцистична поведінка, що є відповіддю на соціальні чи емоційні труднощі.

11. Аморальна та неестетична поведінка - безжальність до норм і цінностей суспільства, що часто призводить до порушення моральних стандартів.

12. Залежна поведінка - залежність від цифрових технологій, що може викликати ізоляцію та порушення стосунків з оточуючими [15, с. 20-31; 40].

М. Козирєв виділяє низку підходів до оцінки соціальних норм і девіантної поведінки: соціальний, психологічний, психіатричний, етнокультурний, віковий, гендерний, професійний та феноменологічний. Особливу увагу автор приділяє соціальному та психологічному підходам.

Соціальний підхід ґрунтується на оцінці поведінки людини з точки зору її безпечності або потенційної загрози для суспільства. Девіантною вважається будь-яка поведінка, яка реально чи потенційно може порушувати соціальний порядок, шкодити окремим групам або іншим особам. У рамках цього підходу акцент робиться на зовнішніх проявах соціальної адаптації, тоді як внутрішній психологічний стан індивіда, його самосприйняття та внутрішні конфлікти залишаються поза увагою.

Психологічний підхід розглядає девіантну поведінку через призму внутрішніх особистісних конфліктів, деструктивних тенденцій та саморуйнівних процесів. Такі прояви пов'язані з порушенням особистісного розвитку й можуть призводити до деградації індивіда [14, с. 30-31]

Згідно з підходом Йе, Чен і Ву, формування девіантної поведінки обумовлюється низкою причин, які поділяють на особистісні, соціальні та ситуативні (контекстуальні). Особливу увагу автори приділяють взаємодії особистісних і соціальних чинників.

Особистісні причини пов'язані з характеристиками індивіда, такими як низький самоконтроль, імпульсивність, недостатня самооцінка та наявність

психологічних проблем. Вони підвищують ризик порушення соціальних і моральних норм і можуть сприяти формуванню антисоціальної поведінки.

Соціальні причини визначаються впливом оточення та соціального середовища, зокрема негативним впливом друзів або колективу, асоціальною сім'єю, відсутністю підтримки дорослих, медіа-впливом та соціально-економічною нестабільністю. Вони створюють умови для виникнення відхилень у поведінці та зниження рівня соціальної адаптації.

Ситуативні або контекстуальні причини пов'язані з конкретними життєвими обставинами, такими як стресові події, конфлікти в навчанні чи на роботі, відчуття маргіналізації та обмежені можливості для самореалізації. Такі фактори можуть слугувати безпосередніми тригерами девіантної поведінки [52].

А. Марюха та С. Харченко пропонують розширену класифікацію причин девіантної поведінки підлітків, яка включає не лише соціальні фактори, а й соціально-психологічні, педагогічні та індивідуально-психологічні чинники:

- соціальні причини - пов'язані з несприятливими соціальними, економічними, політичними та іншими умовами життя суспільства.
- соціально-психологічні причини - виникають через негативні особливості взаємодії підлітка з найближчим оточенням та шкідливий вплив цього оточення на розвиток особистості.
- педагогічні причини - зумовлені недоліками сімейного або шкільного виховання.
- індивідуально-психологічні причини - пов'язані з особливостями індивіда, що ускладнюють його соціалізацію та адаптацію в суспільстві.

Ключовою причиною формування девіантної поведінки підлітків автори називають відчуття відчуження та неприйняття соціального оточення, що призводить до розвитку асоціальної поведінки та конфліктів із соціальними нормами [22, с. 385]

У своєму дослідженні Н. Берегова та А. Шеремет підсумовують, що прояви девіантної поведінки найбільш часто спостерігаються саме у підлітковому віці порівняно з іншими віковими групами. Окрім вікових чинників, прояви девіантної поведінки підлітків мають і гендерні особливості. Зокрема, спостерігаються відмінності у формах та рівні прояву агресії залежно від статі.

Отже, виникнення девіантної поведінки зумовлюється сукупністю різних причин - біологічних, соціальних та індивідуально-психологічних, пов'язаних із процесом розвитку особистості. Девіантна поведінка охоплює різні її типи, які можуть негативно позначатися на психічному та фізичному стані підлітка і супроводжуватися несприятливими соціальними наслідками. [2, с. 133]

1.2. Психологічні особливості становлення особистості у підлітковому віці

Підлітковий вік є перехідним і водночас визначальним етапом розвитку особистості, упродовж якого формуються самосвідомість, самопізнання та життєва позиція людини. Як зазначають В. Нечерда, В. Кириченко, сам термін *adolescence* означає «зростати, дорослішати», що підкреслює сутність цього періоду як фази інтенсивного розвитку та змін. Головною причиною цих змін є інтенсивні фізіологічні та гормональні перебудови організму, які спричиняють емоційну напруженість, тривожність і нестійкість поведінки. Водночас підліток виходить на нову соціальну позицію: посилюється прагнення до самостійності, самооцінки та самовизначення, зростає роль спілкування з однолітками й формується почуття дорослості. У цьому віці розширюється коло соціальних контактів, виникають неформальні групи, перше кохання, потреба в прийнятті та визнанні. Самооцінка значною мірою залежить від статусу в групі однолітків, а спілкування стає провідною

діяльністю. Підліток прагне створити власну систему цінностей і моральних норм, що виявляється у так званому «наївному ідеалізмі» та бажанні перебудувати світ відповідно до власних уявлень [25, с. 7-8].

У цьому контексті О. Білоус підкреслює, що підлітковий період характеризується складними та суперечливими трансформаціями у розвитку особистості дитини, у зв'язку з чим його визначають як кризовий, перехідний і проблемний етап. Таке трактування зумовлене глибинними якісними змінами, які нерідко супроводжуються руйнуванням попередніх установок, форм активності, кола інтересів і системи міжособистісних відносин. Відбуваються вони за порівняно короткий час, здебільшого бувають несподіваними і надають процесові розвитку стрибкоподібного, бурхливого характеру. Майже завжди ці зміни супроводжуються появою у підлітка суб'єктивних труднощів. Ускладнюється і його виховання, оскільки підліток не підкоряється ефективним щодо молодшого школяра впливам дорослих, у різних формах проявляє непослух, опір і протест (упертість, грубість, негативізм, замкненість) [3, с. 65].

З. Куприк зазначає, що підлітковий вік характеризується нестабільністю емоційної сфери. Для цього періоду типовими є підвищена збудливість, часті зміни настрою та переживань. У підлітків зростає активність, відбувається переоцінка цінностей, що значною мірою зумовлена прагненням відчувати себе дорослими та самостійними. Таке прагнення супроводжується формуванням почуття власної дорослості та потребою у його визнанні з боку оточення. Важливого значення набуває самооцінка, яка стає не менш значущою, ніж оцінювання з боку дорослих. Водночас підлітки починають сприймати та оцінювати інших людей, спираючись на більш узагальнені уявлення, пов'язані з особистими ідеалами, цінностями та соціальними нормами [16, с. 75–78].

Подібної позиції дотримується і Г. Даниленко, яка підкреслює, що самооцінка виступає важливим чинником психологічного розвитку підлітка, а також регулятором і мотивом його поведінки. У цьому віці нерідко виникає

суперечність між рівнем самооцінки та рівнем домагань підлітка, особливо тоді, коли він не може досягти бажаних результатів. Така невідповідність може спричиняти появу образливості, недовіри до оточення, агресивних реакцій і труднощів у спілкуванні з однолітками [10, с. 41].

Підлітковий вік у науковій літературі часто визначають як критичний етап психічного розвитку особистості. У цей період відбувається своєрідний психологічний перелом, що зумовлює складність і суперечливість процесу становлення підлітка. Такі суперечності проявляються не лише у фізичному та психосексуальному розвитку, а й у змінах інтелектуальної сфери та соціальних відносин.

На думку Ю. Шайгородського, кризовий розвиток підлітків проявляється у кількох ключових сферах:

1. Психологічна криза - виникає через жорстку конкуренцію між однолітками; прагнення до переваги в стосунках може спричиняти тривогу, невпевненість і зміну психологічних установок.

2. Інтелектуальна криза - пов'язана з невідповідністю між інтелектуальним рівнем підлітка та вимогами навчального закладу; може формувати почуття інтелектуальної неповноцінності.

3. Криза, пов'язана з фізичними даними - виникає на основі незадоволення власним тілом або зовнішністю; може призводити до сором'язливості, страждань і усамітнення.

4. Сексуальна криза - обумовлена біологічними потребами, соціальними табу та переживанням першого кохання; здатна змінювати ціннісну картину світу підлітка.

5. Сімейна криза - непорозуміння між дітьми та батьками; будь-які порушення звичного життя сім'ї переживаються гостро; підлітки можуть звинувачувати батьків у власних помилках, що призводить до відчуження.

6. Криза цінностей - відбувається перегляд власної системи цінностей; внутрішні суперечності між цінностями дорослих і власними

новоутвореними цінностями можуть створювати «ціннісний вакуум» [46, с. 148-152].

Переживання, що виникають у зв'язку з цими кризами, органічно поєднуються із процесами соціалізації, які відіграють визначальну роль у формуванні особистості підлітка.

За твердженням О. Білоуса, на цьому етапі заклад освіти залишається основним соціальним середовищем, де дитина прагне знайти своє місце у групі ровесників і водночас вийти за межі шкільного життя, беручи участь у діяльності дорослих. Особливістю соціальної ситуації розвитку підлітка є його включення у нову систему стосунків, що передбачає взаємодію з однолітками та дорослими, а також опанування нових соціальних функцій. У навчальному процесі це проявляється у необхідності налагоджувати стосунки з різними вчителями, враховувати їхні індивідуальні особливості та нерідко суперечливі вимоги. Така ситуація сприяє формуванню самостійності підлітків і їх емансипації від безпосереднього контролю дорослих. [3, с. 65].

Дослідник визначає, що також сім'я також ключову роль у соціальному розвитку підлітка. Стосунки з батьками, побудовані на взаємоповазі та довірі, сприяють легшому подоланню труднощів у навчанні та спілкуванні, а також активному набуттю соціального досвіду. Власна соціальна активність підлітка, спрямована на засвоєння важливих норм поведінки та цінностей, а також побудову стосунків з дорослими і ровесниками, розширює сферу спілкування, сприяє формуванню моральних якостей і дозволяє утвердитися у різних соціальних групах, таких як клас або група однолітків. [3, с. 66].

У своїх дослідженнях Г. Даниленко звертає увагу на проблему впливу сімейного середовища на розвиток підлітка та особливості формування його особистості в сучасних соціальних умовах.

У сучасному суспільстві поширеною є сім'я з однією дитиною, рідше - з двома або більше. Водночас зростає кількість розлучень, незареєстрованих шлюбів і позашлюбних народжень, що сприяє збільшенню числа неповних

сімей, у яких дитину виховує лише один із батьків. Поширення таких сімей пов'язане зі змінами у суспільстві, зокрема з підвищенням соціальної мобільності та зростанням ролі професійної самореалізації.

Водночас виховання дітей у неповних сім'ях супроводжується певними труднощами, зумовленими відсутністю повноцінного психологічного мікроклімату, який зазвичай формується за участю обох батьків. Дослідження свідчать, що у дітей, які зростають без одного з батьків, частіше спостерігаються порушення психічного та поведінкового розвитку, а також деякі проблеми зі здоров'ям [10, с. 41].

Важливим чинником розвитку підлітка, поряд із сімейним середовищем, є також вікові психологічні зміни, які відбуваються у цей період. Саме вони визначають особливості сприйняття підлітком соціального оточення, формування його самосвідомості та поведінкових реакцій. У зв'язку з цим науковці приділяють значну увагу дослідженню психологічних новоутворень підліткового віку.

О. Стуліка та О. Катрич відзначають, що важливим новоутворенням підліткового віку є «почуття дорослості». У цей період у підлітків формується нова життєва орієнтація на себе, дорослих та навколишній світ.

Особлива увага приділяється розвитку емоційно-вольової сфери, адже переживання стають глибшими, а почуття та емоційні зв'язки – більш стійкими. Розширення соціального середовища набуває пріоритетного значення у житті підлітка, породжуючи різноманітність емоційних переживань.

Процес формування самосвідомості відбувається на основі активної рефлексії, яка проявляється у свідомому ставленні до власних думок, почуттів, потреб і мотивів поведінки. Підлітки оцінюють можливості своїх дій, обґрунтовують доцільність вчинків та роблять спроби зазирнути в майбутнє, що сприяє розвитку внутрішньої саморегуляції та особистісної відповідальності [39, с. 57].

У дослідженні психологічних новоутворень підліткового віку О. Білоус зазначає, що провідну роль у розвитку підлітка посідає його постійна взаємодія з однолітками. У цьому середовищі формується прагнення зайняти певне місце в групі, що стає одним із провідних мотивів поведінки та діяльності підлітка.

Проявом цього процесу є самоствердження, яке виступає закономірним етапом соціалізації та виявляється у прагненні підлітка проявити власну індивідуальність і здобути визнання серед ровесників. Втрата авторитету в групі або публічне приниження можуть переживатися підлітком особливо гостро, що зумовлює його емоційно різку реакцію на зауваження чи критику з боку дорослих.

Форми самоствердження можуть бути різними. Іноді вони проявляються у зовнішньому наслідуванні дорослих і перейманні негативних моделей поведінки (куріння, вживання алкоголю, використання нецензурної лексики, демонстративний стиль одягу). Водночас існують і позитивні форми самоствердження, які реалізуються через заняття спортом, участь у праці, навчальній та пізнавальній діяльності, що сприяє розвитку інтелектуальних інтересів і соціально корисної активності підлітків [3, с. 68].

Основне завдання підліткового віку полягає у формуванні цілісної особистісної ідентичності, що включає когнітивні, емоційні та поведінкові компоненти «Я».

За даними S. Branje, розвиток ідентичності підлітків поєднує відносну стабільність основних психологічних характеристик із динамічними змінами у самосвідомості та соціальних ролях.

Авторка підкреслює, що на цей процес суттєво впливають щоденні життєві події та соціальний досвід, включно з взаємодією з родиною та однолітками. Важливу роль відіграє підтримка соціального оточення, яка сприяє конструктивному осмисленню власного досвіду і розвитку автономії. Підлітки, що отримують позитивні взаємодії у соціумі, проявляють більшу психологічну стійкість і здатність до саморефлексії.

Разом із тим, життєві зміни та соціальні переходи стимулюють адаптаційні процеси, що сприяють формуванню нових психологічних структур особистості. Таким чином, становлення ідентичності підлітка є результатом взаємодії внутрішніх психологічних механізмів і зовнішніх соціальних чинників, що забезпечує розвиток самосвідомості та формування життєвих орієнтацій [49].

Як зазначає G. Livazović, підлітковий вік є періодом інтенсивних змін та важливим етапом особистісного та соціального розвитку, що часто супроводжується схильністю до ризикованої поведінки з метою адаптації до нових життєвих умов. У цей період старі соціальні умови поступово замінюються новими, що створює можливості для модифікації поведінки. Нові правила, соціальні норми та структури ще не остаточно сформовані, а дія попередніх норм поступово послаблюється через біологічні, психологічні та соціальні зміни в організмі та оточенні підлітка.

Поведінкові проблеми підлітків, за визначенням дослідників, являють собою порушення, що суперечать віковим, культурним і соціальним нормам. Інтерналізовані та екстерналізовані розлади поведінки у ранньому віці без своєчасної корекції можуть призводити до значних особистісних і соціальних труднощів у майбутньому. Такі проблеми часто проявляються у вигляді агресії, підвищеної тривожності, стресу, залежностей, погіршення міжособистісних відносин, зниження самооцінки, відчуження та соціальної ізоляції. У довгостроковій перспективі це може негативно впливати на когнітивний, соціальний та навчальний розвиток підлітка, а також на його особистісне, соціальне та професійне становлення [53].

Таким чином, описані поведінкові проблеми підлітків не є випадковими, а проявляються через конкретні психологічні та соціальні особливості розвитку. Саме на основі таких проявів дослідники виділяють певні типові характеристики підлітків, які потребують підвищеної уваги з боку сім'ї, школи та соціального оточення.

У цьому контексті А. Марюха, С. Харченко наводять характерні риси так званого «складного підлітка» визначені Л. Міщиком та З Білоусовою, які проявляються в різних аспектах його розвитку:

- затримка у розвитку когнітивних навичок, обмежене або вибіркоче сприйняття та оцінка навколишньої дійсності, недосконалість мислення, слабо розвинене мовлення;
- негативні риси характеру, такі як безвідповідальність, лінь, шкідливі звички, байдужість, схильність до жорстокого поводження з людьми, тваринами та природою;
- підвищена конфліктність у взаємодії з однолітками, батьками та педагогами;
- схильність до заборонених або невідповідних віку розваг та низький інтерес до корисної для суспільства діяльності;
- сильні емоційні реакції та недостатня здатність до самоконтролю в умовах психологічного збудження;
- активізація захисних психологічних механізмів, що може призводити до сприйняття девіантної поведінки як допустимої, а також формування нечесності та агресивності;
- вибір деструктивних способів самоствердження, зокрема через прояви девіантної поведінки [22, с. 385].

Описані риси «складного підлітка» безпосередньо формують передумови для проявів поведінки, що відхиляється від соціальних норм. Поєднання когнітивних, емоційних та соціальних особливостей підлітка взаємодіє з внутрішніми психологічними факторами, такими як емоційна збудливість, імпульсивність, нестійка самооцінка та потреба в самоствердженні. Ці фактори, у свою чергу, взаємодіють із зовнішніми соціальними умовами - сім'єю, колом однолітків і навчальним середовищем - що формує схильність до конфліктності, агресії, ухилення від навчання та участі в ризикованих чи заборонених діях.

Девіантна поведінка в такому контексті може розглядатися як підсвідомий механізм захисту підлітка, що допомагає адаптуватися до нових соціальних норм і вимог [28, с. 55].

Враховуючи ці фактори, можна виділити основні наслідки девіантної поведінки: порушення дисциплінарних вимог, аморальні або асоціальні вчинки, вживання психоактивних речовин та протиправні дії. Ці прояви класифікують за формою шкоди: ауто-деструктивна (шкода, завдана собі), асоціальна (шкода собі та соціуму без суттєвих наслідків) та антисоціальна (пряме порушення моральних і правових норм) [43, с. 22–24].

Навіть девіантна поведінка, що не пов'язана зі злочинністю, може мати соціальні та економічні наслідки, проявляючись у вигляді підвищеної агресивності, алкоголізму, наркоманії, суїцидальних тенденцій та інших відхилень від соціально прийнятних норм. Таким чином, внутрішні психологічні фактори підлітка тісно переплітаються із зовнішніми умовами, визначаючи характер і масштаб девіантних проявів [28, с. 55].

Враховуючи зазначене, стає очевидним, що девіантна поведінка підлітків формується під впливом комплексу внутрішніх і зовнішніх факторів. Це обумовлює необхідність більш детального вивчення детермінантів девіантної поведінки, розуміння яких дозволяє не лише пояснити механізми виникнення відхилень у поведінці, а й розробляти ефективні заходи профілактики та корекції ризикованої поведінки серед підлітків.

1.3. Детермінанти девіантної поведінки підлітків

Як зазначає О. Чайковська, сучасні уявлення про девіантну поведінку особистості свідчать про те, що вона є складним явищем соціальної поведінки, яке формується під впливом взаємопов'язаних чинників. Ключовим аспектом дослідження девіантної поведінки підлітків є аналіз її

детермінованості, тобто з'ясування основних причин, мотивів і факторів, що сприяють її виникненню [24].

А. Лобанова та Л. Калашнікова розглядають детермінацію девіацій як сукупність чинників, що сприяють виникненню, розвитку або закріпленню девіантної поведінки. Вони наголошують, що ці чинники функціонують на різних рівнях соціальної структури, де особистість є однією з підсистем. Оскільки система «суспільство – особистість» охоплює кілька рівнів (від геофізичного до психофізіологічного), можна виокремити такі групи детермінуючих факторів:

- фізичні умови зовнішнього середовища;
- соціальні обставини, що впливають на особистість;
- спадково-біологічні та конституційні передумови;
- особистісні фактори та внутрішні механізми формування девіантної поведінки [19, с. 71].

І. Самсін, Л. Гачак-Величко зазначають, що зовнішні фізичні умови, такі як кліматичні, екологічні та геофізичні чинники, також можуть впливати на девіантну поведінку. Водночас сприятливе середовище може зменшити ймовірність відхилень. Однак через непрямий характер впливу ці фактори вважаються менш значущими, оскільки особи можуть поводитися по-різному навіть за однакових зовнішніх обставин [38].

На думку І. Чепендюк, існує кілька ключових груп факторів, які впливають на формування та розвиток девіантної поведінки підлітків. До них відносяться:

- Соціально-економічні – недостатній рівень матеріального забезпечення родини, несприятливі житлові умови, безробіття серед батьків.
- Медико-санітарні – погана екологічна ситуація, хронічні захворювання у батьків, генетична схильність, недотримання санітарно-гігієнічних норм.

- Соціально-демографічні – наявність у родині лише одного з батьків, велика кількість дітей у сім'ї, повторні шлюби та взаємодія зі зведеними батьками.

- Соціально-психологічні – напружені стосунки між членами сім'ї, педагогічна некомпетентність батьків, низький рівень їхньої освіти, зміна системи цінностей у родині.

- Криміногенні – алкоголізм або аморальний спосіб життя батьків, часті конфлікти в родині, наявність членів сім'ї, які мали судимість, залучення до злочинної субкультури.

Таким чином, за висновками І. Чепендюк, основним чинником девіантної поведінки є середовище, у якому зростає дитина [45].

У свою чергу, О. Чайковська виділяє такі групи факторів, що сприяють девіаціям у поведінці неповнолітніх: біологічні, соціальні, педагогічні, соціально-психологічні і індивідуально-психологічні [44].

Біологічні фактори проявляються через наявність несприятливих фізіологічних або анатомічних особливостей організму дитини, які ускладнюють її соціальну адаптацію. Аналізуючи наукові дослідження І.Самсін, Л.Гачак-Величко, до цієї групи чинників можна віднести:

1. Генетичні фактори: спадкові особливості, що передаються від батьків, а також фізичні та психічні травми, отримані ще під час внутрішньоутробного розвитку. До них також належать хронічні та інфекційні захворювання, черепно-мозкові ушкодження, психічні порушення та вплив алкоголізму у спадковості.

2. Психофізіологічні фактори: вплив на організм стресових навантажень, конфліктних ситуацій, а також несприятливих екологічних умов, зокрема хімічного складу навколишнього середовища.

3. Фізіологічні особливості: вади мовлення, зовнішні особливості або фізичні дефекти, що можуть спричинити негативне ставлення з боку соціального оточення. У більшості випадків це призводить до труднощів у міжособистісних відносинах та соціальній ізоляції [38; 50].

На думку Л. Онуфрієвої та О. Чайковської, вирішальну роль у поведінці особистості відіграють саме соціальні фактори. До них належать:

- загальносуспільні процеси (економічні умови, політичні рішення, культурні традиції, вплив ЗМІ);
- характеристика соціальних груп, до яких належить індивід (статус, субкультура тощо);
- мікросоціальне середовище (сімейні відносини, рівень життя, виховні стилі, міжособистісні взаємини) [26, с. 22].

Домінуючими факторами девіантної поведінки підлітків виступають соціальні умови, що характеризуються відсутністю чітких моральних орієнтирів або масовим поширенням поведінкових відхилень. Також значний вплив мають ситуації, коли суспільні норми та ресурси не відповідають очікуванням особистості, що може призводити до почуття фрустрації, самотності, невпевненості та, як наслідок, до девіантної поведінки як форми протесту чи компенсації [50].

Дослідники Т. Гарасимів, Т., Н. Муринець, вказали, що більшість сучасних науковців вважають головним чинником формування девіантної поведінки є саме порушення процесу соціалізації. Одним із перших, хто досліджував соціальні причини девіацій, був Е. Дюркгейм. Він розробив теорію аномії, згідно з якою девіантна поведінка виникає в умовах суспільної нестабільності, коли норми, цінності та соціальні зв'язки або втрачають свою значущість, або перестають ефективно регулювати поведінку індивідів. На думку Дюркгейма, система заборон є способом соціальної ідентифікації особистості, і рівень її адаптації до соціокультурного середовища залежить від того, наскільки вона приймає чи відкидає встановлені суспільством обмеження [8].

Д. Швець, О. Бандурко в своїй роботі довели, що недостатньо успішний процес соціалізації, який відбивається на внутрішній структурі особистості, може спричиняти розвиток девіантної поведінки. Її формуванню сприяють різні соціальні фактори, серед яких труднощі у навчанні, стресові

життєві ситуації, вплив неблагополучного соціального середовища, а також особливості виховання в сім'ї, такі як нехтування дитиною, жорстоке поводження, надмірна суворість, емоційна відстороненість або, навпаки, гіперопіка. Часто девіантна поведінка пов'язана з проблемами психічного здоров'я, характерологічними особливостями, емоційно-вольовими порушеннями, спотвореним розумінням моральних і правових норм, а також із системою особистісних потреб. Для підлітків відхилення у поведінці нерідко є способом самоствердження або протестом проти несправедливості [47, с. 42-44].

Як зазначає О. Христук, серед соціальних чинників, що сприяють виникненню девіацій, можна виділити популяризацію насильства в сучасному мистецтві, послаблення моральних норм, зокрема щодо статевої поведінки. Важливу роль у цьому процесі відіграють засоби масової інформації, які транслюють фільми, музику та інший контент із демонстрацією жорстокості й аморальної поведінки, що негативно впливає на духовні орієнтири особистості. Відповідно до теорії соціального наuczіння А. Бандури, такі медіавпливи формують зразки девіантної поведінки, які стають прикладом для наслідування значною частиною суспільства.

Також варто враховувати негативний вплив екологічних факторів. Дослідження свідчать, що несприятливе навколишнє середовище може провокувати агресивні прояви, впливати на генетичний код, що сприяє підвищенню схильності до адиктивної поведінки, погіршенню психічного та фізичного здоров'я, збільшенню кількості осіб, які страждають на депресію, нав'язливі страхи та інші психологічні розлади [43, с. 30-32].

На думку О. Яковенко, Н. Прокопенко, С. Шрамківської вагомий вплив на формування поведінки підлітків мають засоби масової інформації та Інтернет, що проявляється як в позитивних так і негативних напрямках. Негативний інформаційний контекст або неконтрольований доступ до контенту можуть спричиняти розвиток девіантної поведінки підлітків у напрямках:

1. Поширення культури насильства. Телебачення, фільми та комп'ютерні ігри часто містять сцени агресії, що поступово знижує чутливість підлітків до насильства і може спонукати їх наслідувати побачене в реальному житті.

2. Популяризація небезпечних моделей поведінки. У соціальних мережах активно поширюються ризиковані тренди, екстремальні челенджі, а також образи життя, пов'язані з уживанням алкоголю, наркотиків і кримінальними субкультурами.

3. Соціальна ізоляція та кібербулінг. Надмірне перебування в інтернеті може призводити до відчуття самотності, зниження самооцінки та депресивних переживань. Кібербулінг викликає сильний емоційний стрес, що інколи проявляється у формі агресивної або саморуйнівної поведінки [48, с. 45-50].

4. Формування різних видів залежності. Зловживання соціальними мережами, онлайн-іграми та інтернетом загалом може спричиняти залежність, емоційну нестабільність і труднощі в самоконтролі.

5. Доступ до небажаного контенту. Підлітки можуть стикатися з матеріалами, що пропагують насильство, расову нетерпимість, порнографію або ідеї самопошкодження, що негативно впливає на їхні цінності та поведінкові установки [32].

Згідно з дослідженнями О. Гумін, Ю. Кузьми, педагогічні чинники впливають на соціалізацію підлітків через недоліки сімейного та шкільного виховання. Недостатня увага педагогів, особливості виховання в сім'ї та школі можуть спричиняти труднощі в адаптації [9, с. 73]. У таких дітей часто розвиваються ознаки соціальної дезадаптації, такі як лінощі, втечі з дому чи бродяжництво.

Навчальний заклад відіграє ключову роль у формуванні поведінкових особливостей учнів, що зазначають В. Лютий та О. Політунова. Для деяких підлітків навчальні вимоги та шкільні обов'язки можуть бути значним стресовим фактором.

Взаємовідносини з педагогами та однокласниками є ще одним важливим чинником. Дефіцит уваги з боку вчителів або, навпаки, надмірний тиск, несправедливі оцінки та покарання можуть викликати в учнів почуття відчуженості, що сприяє розвитку девіантних тенденцій. Булінг і насильство в шкільному середовищі також мають руйнівний вплив, знижуючи рівень довіри до соціуму та провокуючи агресивну поведінку.

Серед інших значущих факторів ризику можна виокремити низьку мотивацію до навчання, що може виникати через невідповідність шкільної програми інтересам підлітків, недостатню варіативність методів викладання та відсутність підтримки з боку педагогів. Нестача емоційного комфорту в школі, відчуття несправедливого ставлення чи соціальної ізоляції можуть спричиняти формування негативного ставлення до навчального процесу [16, с. 76-77].

Таким чином, девіантна поведінка підлітків може бути наслідком негативного досвіду в навчальному закладі. Основними її проявами є ігнорування освітніх обов'язків, конфлікти з учителями й однокласниками, стигматизація, низька успішність і недостатня прихильність до школи.

Н. Максимова підкреслює, що при дослідженні соціально-психологічних чинників девіантної поведінки підлітків слід першочергово звернути увагу на несприятливі умови їхньої взаємодії з найближчим оточенням. Такі фактори можуть призводити до втрати або відсутності психосоціальної ідентичності. До них належать стиль і рівень життя сім'ї, емоційний мікроклімат у родині, особистісні риси батьків, характер сімейних відносин, методи виховання, а також вплив друзів та інших значущих осіб [21, с. 86].

Н. Савельєва вважає, що основним мікросоціальним фактором, який впливає на формування поведінки підлітків, є сім'я. Традиційно вона розглядається як ключове джерело як позитивного, так і негативного впливу на дитину.

До основних аспектів сімейного виховання, що можуть сприяти виникненню девіантної поведінки, належать зростання в середовищі, де панує аморальність і конфлікти, недостатній або неправильний педагогічний вплив, емоційна відчуженість, а також жорстоке поводження з дитиною [37, с. 61; 49].

Т. Журавель виділила наступні типи сімей, виховні умови яких можуть спричинити девіантну поведінку у підлітків:

1. Жорстоке ставлення та насильство в родині.
2. Відсутність постійної роботи чи низький рівень доходу, що ускладнює догляд за дитиною.
3. Немає житла, придатного для проживання.
4. Один із батьків перебуває у в'язниці або під вартою.
5. Тривала хвороба, інвалідність або психічні розлади у батьків, що заважають вихованню дитини.
6. Ухилення батьків від виконання своїх обов'язків.

Як наслідок виховання в таких умовах, у підлітка може розвинутися педагогічна занедбаність, підвищений рівень агресивності та тривожності, а також прагнення знайти підтримку, комфорт і взірці для наслідування поза сімейним середовищем [33, с. 11].

Згідно з дослідженням О. Христюк, індивідуально-психологічні фактори девіантної поведінки пов'язані з особистісними характеристиками, які ускладнюють процес соціалізації. Важливу роль у формуванні та розвитку такої поведінки відіграють особливості локусу контролю та рівень самоповаги, що набувають особливої значущості в підлітковому віці. Відповідно до теоретичних підходів до девіантної поведінки, відхилення від загальноприйнятих норм може розглядатися як спосіб зміцнення власної самоповаги та механізм психологічного самозахисту [43, с. 34].

На думку І. Самсіна та Л. Гачак-Величко, ключові індивідуально-психологічні чинники, що сприяють девіантній поведінці неповнолітніх, пов'язані з внутрішніми особливостями особистості, які ускладнюють процес

соціалізації. До цієї групи відносяться передусім порушення у системі цінностей і мотивації, зокрема слабо сформовані моральні орієнтири, такі як відповідальність, чесність і совість, а також схильність до девіантних цінностей.

Порушення в когнітивній сфері призводять до стереотипного та негнучкого мислення, формування помилкових переконань і нестачі інтелектуальних навичок, що ускладнює адекватне сприйняття соціальних норм. Крім того, підлітки з девіантною поведінкою часто стикаються з емоційними труднощами, включаючи підвищену тривожність, депресивні стани, переважання негативних емоцій, відчуття внутрішньої спустошеності та неможливість реалізувати свій духовний потенціал.

Проблеми із саморегуляцією проявляються у формі заниженої або завищеної самооцінки, слабого самоконтролю, надмірної залежності від зовнішніх обставин та низької здатності до адаптації, що ускладнює інтеграцію підлітка у суспільство. [38, с. 46].

В. Лютий та О. Політунова наголошують, що особливості характеру підлітків відіграють ключову роль у формуванні девіантної поведінки. Агресивність, імпульсивність та слабкий самоконтроль підвищують ризик конфліктів і насильницьких дій, впливаючи на здатність до соціальної взаємодії та прийняття рішень.

Фізичне та психічне здоров'я також є значущими чинниками. Депресія, тривожність і вживання психоактивних речовин можуть провокувати девіантні прояви через втрату самоконтролю та емоційну нестабільність. Водночас здоровий спосіб життя та фізична активність сприяють стресостійкості та зменшенню ризику девіацій.

Основними індикаторами девіантної поведінки є акцентуації характеру, низький рівень соціального інтересу та самоконтролю, проблеми зі здоров'ям і переконання, що допускають порушення соціальних норм [30, с. 75-76].

Після аналізу загальних детермінант девіантної поведінки доцільно зосередити увагу на специфічних умовах, зумовлених воєнною ситуацією.

На думку Д. Пеци та Я. Росохи, збройний конфлікт не обмежується лише інтенсифікацією вже відомих чинників ризику девіантної поведінки, а й зумовлює появу нових детермінант, об'єктивно сформованих умовами воєнних дій. До таких чинників дослідники відносять психоемоційні травми, тривале перебування особистості у стані напруження, втрату близьких людей і житла, а також усвідомлення постійної загрози власному життю. Зазначені обставини характеризуються індивідуальною специфікою впливу та по-різному відображаються на поведінкових реакціях особистості. [28].

У своєму дослідженні А. Марюха та С. Харченко встановили, що війна чинить комплексний вплив на формування девіантної поведінки підлітків. Психоемоційна нестабільність, втрата відчуття безпеки, порушення сімейних і соціальних зв'язків, а також обмежений доступ до освіти та культурного життя створюють умови, сприятливі для виникнення поведінкових відхилень.

У таких умовах підвищується ризик проявів агресії, правопорушень, зловживання психоактивними речовинами та соціальної ізоляції. Для зменшення негативного впливу воєнного стану важливо забезпечувати психологічну підтримку, стабільне освітнє середовище, залучати підлітків до волонтерських або творчих ініціатив, а також посилювати роль сім'ї та громади у процесі соціалізації молоді під час війни [22, с. 386].

Окрему увагу, В. Русанов приділяє впливу сучасного інформаційного простору. Засоби масової інформації та соціальні мережі значно впливають на формування громадської думки та емоційного стану населення. Під час війни інформаційні потоки здебільшого акцентують увагу на негативних подіях, що посилює відчуття тривоги, страху та безнадії у людей. Постійне сприйняття сцен насильства, загибелі людей і руйнувань через ЗМІ та цифрові платформи підвищує емоційний стрес і стимулює розвиток девіантних форм поведінки. Трансляція сцен насильства та наголошення на загрозі життю через поширення інформації формує у людей постійне відчуття небезпеки. Внаслідок цього можуть виникати як гіперреактивні

прояви у вигляді агресивної поведінки, так і аутоагресивні дії, що інколи проявляються через спроби самогубства [34].

Н. Насірова у своєму оглядовому дослідженні підкреслює, що війна та тривале перебування підлітків у зонах збройного конфлікту мають глибокий вплив на формування їхньої поведінки. Постійний психоемоційний стрес, відчуття небезпеки, втрата почуття безпеки та руйнування соціальних і сімейних зв'язків створюють умови, сприятливі для виникнення девіантних проявів. До таких проявів належать агресивна поведінка, насильницькі дії, порушення соціальних норм, асоціальна поведінка та підвищений ризик правопорушень.

Девіантна поведінка у підлітків у воєнних умовах часто є наслідком психологічного захисту особистості від постійного стресу та травматичних впливів. Вона проявляється як адаптивний, хоча і деструктивний механізм реагування на зовнішні загрози. Такі прояви поведінкових відхилень можуть мати довгострокові наслідки для соціалізації, навчання та інтеграції підлітків у суспільство, якщо не забезпечується психологічна підтримка та стабільне соціальне оточення [24, с. 41-42].

Висновки до розділу I

На основі аналізу психологічної літератури, присвяченої вивченню поведінкових девіацій, можна зробити висновок, що девіантна поведінка підлітків – це відхилення від загальноприйнятих соціальних норм, що може мати негативні наслідки для особистості та суспільства. Вона поділяється на різні види, зокрема кримінальну, адиктивну, делінквентну, аутоагресивну та аморальну поведінку. Основними формами прояву є правопорушення, вживання психоактивних речовин, агресія, конфліктність, замкнутість та схильність до ризикованих вчинків. Причинами відхилення можуть бути сімейні проблеми, несприятливе соціальне середовище, психологічні

особливості особистості та вплив засобів масової інформації. Девіантна поведінка формується під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів, що ускладнює процес соціалізації підлітка.

Дослідники підкреслюють, що підлітковий вік є критичним періодом становлення особистості, коли формуються ключові психологічні характеристики, такі як емоційна стабільність, самооцінка, самоконтроль та здатність до соціальної адаптації. Особливості цього віку проявляються у високій чутливості до соціального оточення, потребі в самоствердженні та схильності до експериментальної поведінки. Розуміння цих психологічних особливостей дозволяє прогнозувати потенційні труднощі та своєчасно підтримувати розвиток підлітка в сім'ї, школі та соціумі.

Підсумовуючи дослідження детермінант девіантної поведінки особистості, можна зазначити, що її формування залежить від взаємодії кількох факторів. До основних з них належать індивідуальні риси, такі як агресивність, імпульсивність, низький рівень самоконтролю, а також психічні й фізичні розлади, зокрема депресія та залежність від психоактивних речовин. Не менш важливими є соціальні чинники, зокрема сім'я, шкільне середовище та взаємодія з однолітками, а також психологічний клімат у колективі. Однак підтримка здорового способу життя, наявність позитивного соціального оточення, своєчасне надання психотерапевтичної допомоги й розвиток емоційного інтелекту можуть суттєво знизити ймовірність проявів девіантної поведінки.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Організація та методи емпіричного дослідження девіантної поведінки підлітків

Дослідження психологічних особливостей девіантної поведінки підлітків потребує чіткої організації емпіричної роботи. Для цього проводиться опитування серед здобувачів освіти, після чого здійснюється систематизація та аналіз отриманих даних.

Емпіричне дослідження ґрунтується на визначенні його основних складових - мети, предмета та завдань. Головною метою є виявлення специфічних психологічних проявів девіантної поведінки у підлітковому віці. Предметом дослідження виступають психологічні особливості такої поведінки у підлітків.

Відповідно до поставленої мети були визначені ключові завдання дослідження. Насамперед необхідно було підібрати та обґрунтувати психодіагностичні методики, за допомогою яких можна визначити показники й критерії прояву девіантної поведінки. Окрім цього, важливим етапом стало формування вибірки дослідження та опис її соціально-демографічних характеристик. Завершальним кроком передбачалося опрацювання отриманих результатів, їх узагальнення та формулювання відповідних висновків.

Під час підготовчого етапу було розглянуто низку психодіагностичних методик, що застосовуються для вивчення девіантної поведінки підлітків. Після аналізу було відібрано ті інструменти, які найбільш повно відповідають меті та завданням дослідження:

1. Карта спостережень за проявами девіантної поведінки (Д. Стотт.) (див. додаток А).

2. «Методика діагностики схильності до різних видів залежності» (Г. Лозової) (див. додаток Б).

3. Методика соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда (див. додаток В).

4. Методика діагностичних показників та приймальних форм агресії А. Басса та А. Дарки (див. додаток Д).

Методика "Карта спостережень за проявами девіантної поведінки" (за Д. Стоттом).

Карта спостережень базується на систематичному спостереженні за поведінкою підлітка протягом тривалого часу. Перед початком збору даних розробляється спеціальний план фіксації результатів. У карті містяться певні поведінкові прояви, за наявності або відсутності яких слідкує спостерігач (наприклад, класний керівник). Виявлені особливості поведінки згруповані в 16 основних синдромів. Під час заповнення карти педагог закреслює відповідні цифри, які відповідають спостережуваним формам поведінки.

Основні синдроми, що фіксуються в карті спостереження:

1. Недовіра новим людям, речам, ситуаціям (НД) - остережене ставлення до нових ситуацій, людей чи предметів. Для досягнення успіхів дитині потрібно докладати значних зусиль.

2. Депресія (Д) - прояви апатії та зниженого настрою. Може свідчити про брак енергетичних ресурсів організму.

3. Уникання контактів з людьми. Відчуженн (У) - уникання контактів з іншими людьми. Відсутність бажання до емоційної близькості.

4. Тривожність щодо ставлення дорослих (ТБ) - невпевненість у тому, чи цікавляться ним дорослі. Спроба встановити та підтримувати добрі стосунки з вчителями та батьками.

5. Вороже ставлення до дорослих (ВД) - уникання спілкування з вчителями. Недовіра або навіть ворожість щодо дорослих.

6. Тривожність по відношенню до однолітків (ТД) - хвилювання щодо того, чи подобається він своїм однокласникам. Невпевненість у своїй значущості серед дітей.

7. Асоціальність (А) - недостатнє розуміння та дотримання соціальних норм.

8. Ворожість до дітей (ВД) - початок переходу від позитивних до негативних стосунків з ровесниками.

9. Невгамовність (Н) - неможливість тривалого зосередження на одному завданні. Постійна потреба у зміні активності.

10. Емоційна напруженість (ЕН) - ознаки запізненого емоційного розвитку. Підвищена тривожність, схильність до плаксивості, імпульсивність.

11. Невротичні синдроми (НС) - ознаки неврозів, такі як часте моргання, кусання нігтів, смоктання пальців.

12. Неблагополучні умови оточуючого середовища. (С) - ознаки того, що дитина виховується в неблагополучному сімейному середовищі.

13. Розумова відсталість (РВ) - оцінка рівня навчальних досягнень. Визначення можливого відставання у когнітивному розвитку.

14. Сексуальний розвиток (СР) - загальна оцінка темпів фізіологічного розвитку. Оцінка того, як статевий розвиток може впливати на поведінку.

15. Хвороби і органічні порушення (ХО) - ознаки фізичних проблем, які можуть вказувати на наявність захворювань. Не є діагнозом, але привертає увагу до стану здоров'я дитини.

16. Фізичні дефекти (Ф) - виявлення фізичних аномалій, таких як порушення зору чи слуху. Може впливати на поведінку та навчальні досягнення дитини.

Процес спостереження включав кілька етапів.

Спочатку обирались здобувачі освіти, поведінка яких має систематичні відхилення, і визначався період, протягом якого буде проводитися спостереження. Обраний період тривав 2 місяці.

Далі вівся детальний щоденник спостережень, фіксуючи поведінкові прояви здобувачів освіти, зокрема повторювані девіантні реакції, як під час навчального процесу, так і на перервах або поза навчальним закладом.

На основі отриманих даних проводився аналіз поведінки підлітка, визначаються основні фактори, що можуть впливати на виникнення девіантної поведінки, такі як стрес, проблеми в сім'ї або соціальна ізоляція. Після цього були сформовані висновки щодо природи та характеру відхилень у поведінці.

В кінці були розроблені рекомендації для корекції поведінки [43, с.180-190].

Методика О. Лозової спрямована на виявлення рівня схильності підлітків до різних форм девіантної поведінки. Вона дозволяє визначити особливості поведінкових реакцій особистості, які можуть відхилитися від загальноприйнятих соціальних норм і правил, а також виявити потенційні ризики виникнення асоціальних проявів у поведінці підлітків.

Методика являє собою опитувальник, що складається з низки тверджень, які характеризують різні прояви поведінки, ставлення до соціальних норм, емоційні реакції та особливості міжособистісної взаємодії. Досліджуваній має оцінити, наскільки кожне твердження відповідає його власній поведінці або поглядам.

Запитання методики спрямовані на виявлення схильності до різних форм девіантної поведінки, зокрема агресивності, порушення соціальних норм, конфліктності, імпульсивності, а також схильності до ризикованих або асоціальних вчинків. Опитувальник дає можливість комплексно оцінити поведінкові особливості підлітка та визначити рівень ризику виникнення девіантних проявів.

Досліджуваному пропонується ознайомитися з твердженнями опитувальника та визначити ступінь їх відповідності власним поглядам або поведінці. Відповіді фіксуються у спеціальному бланку, де респондент

обирає один із запропонованих варіантів відповіді (наприклад: «так», «іноді», «ні» або інші варіанти залежно від модифікації методики).

Оброблення результатів здійснюється відповідно до ключа методики. Кожній відповіді присвоюється певна кількість балів, після чого підраховується загальна сума балів за окремими шкалами.

Отримані показники дозволяють визначити рівень схильності підлітка до девіантної поведінки. Низькі значення свідчать про відсутність або слабо виражену схильність до порушення соціальних норм, середні – про наявність окремих ризикованих тенденцій, а високі – про виражену схильність до девіантної поведінки та потребу у профілактичній або корекційній роботі [11, с.30-36]

Методика соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда.

Методика К. Роджерса та Р. Даймонда є особистісним опитувальником, призначеним для визначення індивідуальних особливостей особистості та рівня її соціально-психологічної адаптації, зокрема у нових умовах середовища, соціальних вимог і правил поведінки.

Опитувальник Роджерса–Даймонда складається з переліку тверджень, що стосуються способу життя людини, її психологічного стану, поведінкових проявів та життєвих установок. Досліджуваний повинен співвіднести ці твердження зі своїм власним досвідом. Загалом опитувальник містить 101 твердження: 37 з них характеризують адаптованість особистості, 37 – прояви дезадаптації, а 26 мають нейтральний характер. До останньої групи входять і твердження так званої «шкали брехні».

Усі висловлювання сформульовані у безособовій формі та подані від третьої особи. Це зроблено для того, щоб зменшити ефект прямого ототожнення і підвищити об'єктивність відповідей, а також знизити вплив соціально бажаних реакцій. У класичному варіанті методики використовується семибальна шкала відповідей. Водночас деякі дослідники

вважають таку деталізацію надмірною, оскільки різниця між окремими градаціями може бути незначною для респондентів.

За результатами опитування визначаються шість інтегральних показників, які характеризують рівень соціально-психологічної адаптації особистості:

- адаптація;
- самоприйняття;
- прийняття інших;
- інтернальність (рівень суб'єктивного контролю);
- емоційний комфорт;
- прагнення до домінування.

Процедура проведення дослідження.

Під час дослідження респонденту пропонується ознайомитися з твердженнями опитувальника та співвіднести їх із власним досвідом.

Відповіді фіксуються у бланку відповідей за такою шкалою:

- 0 - зовсім не стосується мене;
- 1 - не стосується мене;
- 2 - скоріше не стосується;
- 3 - важко відповісти;
- 4 - частково схоже на мене;
- 5 - здебільшого відповідає мені;
- 6 - повністю відповідає мені.

Отримані бали заносяться до відповідних позицій у бланку відповідей.

Оброблення результатів здійснюється відповідно до ключа методики.

При цьому твердження під номерами 1, 3, 20, 24, 31, 39, 46 та 93 не входять до жодної зі шкал.

Інтегральні показники визначаються за такими формулами:

- адаптація: $A = a / (a + b) \times 100\%$;
- самоприйняття: $S = a / (a + b) \times 100\%$;
- прийняття інших: $L = 1.2a / (1.2a + b) \times 100\%$;

- емоційний комфорт: $E = a / (a + b) \times 100\%$;
- інтернальність: $I = a / (a + 1.4b) \times 100\%$;
- прагнення до домінування: $D = 2a / (2a + b) \times 100\%$.

Оцінювання отриманих показників здійснюється відповідно до нормативних значень, які різняться залежно від віку досліджуваних. Показники, що нижчі за норму, трактуються як низький рівень розвитку відповідної характеристики, тоді як значення, що перевищують нормативні межі, свідчать про її високий рівень [18, с.85-90].

Методика А. Басса та А. Даркі використовується для визначення рівня агресивності та ворожих реакцій особистості. Вона дає можливість дослідити різні прояви агресії та особливості емоційних реакцій людини у міжособистісній взаємодії.

Під час розробки опитувальника А. Басс і А. Даркі виокремили кілька основних форм прояву агресії та ворожості. До них належать:

1. Фізична агресія - використання фізичної сили щодо іншої людини.
2. Непряма агресія - прояв агресивності опосередковано, без прямого спрямування на конкретну особу.
3. Роздратування - схильність до прояву негативних емоцій, таких як запальність або грубість.
4. Негативізм - опозиційна поведінка, що проявляється у спротиві встановленим правилам або вимогам.
5. образа - почуття заздрості або ворожості до інших людей.
6. Підозрілість - недовіра до оточуючих, переконання у можливості їхніх недобррозичливих намірів.
7. Вербальна агресія - вираження негативних емоцій через слова (крик, погрози, образливі висловлювання).
8. Почуття провини - переживання власної неправоти, докори сумління та негативна оцінка власної поведінки.

Опитувальник складається з 75 тверджень, на які респондент відповідає, обираючи один із двох варіантів відповіді – «так» або «ні».

Заповнення анкети зазвичай триває близько 10 хвилин. Під час виконання завдання учаснику пропонується прочитати кожне твердження та визначити, наскільки воно відповідає його поведінці або способу життя.

Після завершення опитування відповіді аналізуються за вісьмома шкалами.

На основі отриманих результатів розраховуються узагальнені показники: індекс ворожості, який включає показники образи та підозрілості; індекс агресивності, що об'єднує фізичну агресію, роздратування та вербальну агресію.

Індекс ворожості визначається за формулою:
 Ворожість = Образа + Підозрілість.

Загальний показник агресивності розраховується так:
 Агресивність = Фізична агресія + Роздратування + Вербальна агресія.

Нормативні значення індексу агресивності становлять приблизно 21 ± 4 , тоді як показник ворожості перебуває в межах $6,5 - 7 \pm 3$. Аналіз результатів дає можливість оцінити ступінь прояву агресивних та ворожих реакцій у поведінці особистості. Під час інтерпретації результатів важливо враховувати, що прояви девіантної поведінки пов'язані з особливостями мотиваційно-потребнісної сфери особистості. Також необхідно брати до уваги можливий вплив соціально бажаних відповідей, тому для більш об'єктивної оцінки результати доцільно доповнювати даними інших психодіагностичних методик.

Методика А. Басса та А. Даркі широко застосовується у психологічних дослідженнях для вивчення агресивності та девіантної поведінки підлітків, молоді та дорослих [43, с.171-174].

Для проведення емпіричного дослідження психологічних чинників девіантної поведінки було задіяно студентів 1 курсу закладу професійної (професійно-технічної) освіти «Миколаївського центру професійної освіти». віком 14-15 років. Загальна кількість опитуваних складала 50 респондентів, в тому числі 35 хлопців та 15 дівчат.

2.2. Аналіз показників девіантної та адиктивної поведінки у підлітковому віці

Проаналізувавши особливості прояву девіантної поведінки серед здобувачів освіти І курсу за результатами застосування методики «Карта спостережень» (Д. Стотт), вважаємо за доцільне представити розподіл проявів симптомокомплексів у досліджуваній групі.

Характеризуючи рівень прояву окремих симптомокомплексів серед підлітків, зазначимо такі дані (табл. 2.1). У таблиці наведено кількість здобувачів освіти, у яких були зафіксовані ті чи інші прояви девіантної поведінки, та відповідні відсотки від загальної кількості респондентів.

Таблиця 2.1

Результати дослідження за методикою Карта спостережень
(Д. Стотт)

Симптомокомплекси	Здобувачі освіти І курсу	
	осіб	%
I. НД – недовіра новим людям, речам, ситуаціям.	5	10
II. Д – депресія	4	8
III. У – уникання контактів з людьми. Відчуження.	11	22
IV. ТВ – тривожність по відношенню до дорослих	3	6
V. ВД – ворожість у відносинах з дорослими.	16	32
VI. ТД – тривога по відношенню до однолітків	9	18
VII. А – асоціальність.	9	18
VIII. ВД – ворожість до однолітків	6	12
IX. Н – невгамовність.	5	10
X. ЕН – емоційна напруга.	12	24
XI. НС – невротичні симптоми.	7	14
XII. С – неблагополучні умови оточуючого середовища.	3	6
XIII. РВ – розумова відсталість.	1	2
XIV. СР – сексуальний розвиток.	2	4
XV. ХО – хвороби і органічні порушення.	2	4
XVI. Ф – фізичні дефекти.	1	2

На рис. 2.1 представлено проілюстровані результати дослідження зазначених симптомокомплексів.

За результатами проведеного дослідження із використанням карти спостережень за проявами девіантної поведінки Д. Стотта було проаналізовано особливості прояву різних симптомокомплексів серед здобувачів освіти I курсу. Отримані дані дають можливість оцінити рівень вираженості окремих поведінкових та емоційних проявів, що можуть виступати передумовами формування девіантної поведінки у підлітковому віці.

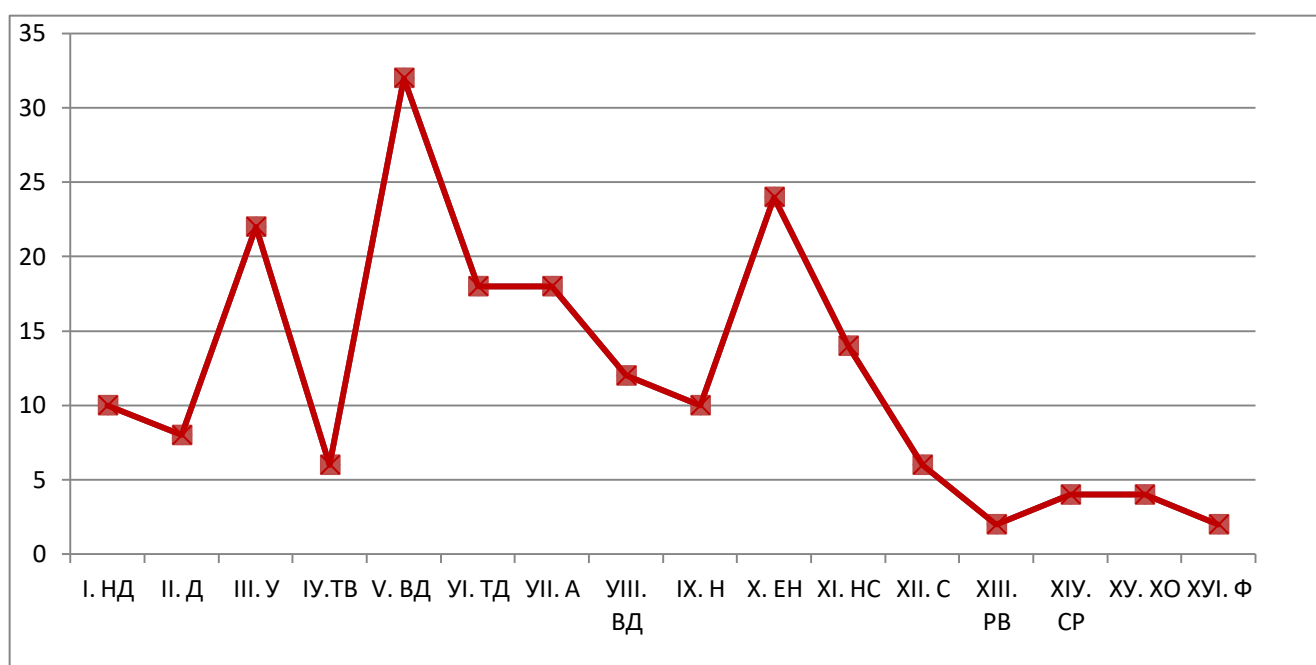

Рис. 2.1. Підсумки аналізу схильності та чинників, що сприяють девіантній поведінці у підлітків за методикою "Карта спостережень Д. Стотт», %

Аналіз результатів показав, що найбільш поширеним серед досліджуваних є симптомокомплекс ворожості у відносинах з дорослими (V. ВД). Він був виявлений у 16 здобувачів освіти, що становить 32 % від загальної кількості опитаних. Подібні прояви можуть свідчити про труднощі у взаємодії з дорослими, зокрема викладачами або батьками. У поведінці

таких учнів може простежуватися схильність до конфліктності, заперечення вимог або негативна реакція на зауваження. Частково це може бути пов'язано з віковими особливостями підліткового періоду, коли підлітки прагнуть більшої самостійності та незалежності.

Досить значна частка здобувачів освіти демонструє емоційну напругу (Х. ЕН), яка була зафіксована у 12 осіб, що становить 24 %. Подібний показник може свідчити про підвищений рівень внутрішнього напруження, тривожності або емоційної нестабільності. Це може бути пов'язано з процесом адаптації до нових умов навчання, зміною колективу та необхідністю пристосування до нових вимог освітнього середовища.

Також досить помітним є прояв уникнення контактів з людьми та відчуження (ІІІ. У), який було виявлено у 11 здобувачів освіти (22 %). Наявність такого симптомокомплексу може свідчити про певні труднощі у встановленні міжособистісних стосунків, замкненість або невпевненість у собі. Подібні особливості поведінки можуть ускладнювати процес соціальної адаптації у навчальному колективі.

Певна частина респондентів демонструє тривогу по відношенню до однолітків (VІ. ТД) та асоціальні прояви поведінки (VІІ. А). Кожен із цих симптомокомплексів було зафіксовано у 9 здобувачів освіти, що становить 18 %. Такі результати можуть свідчити про труднощі у спілкуванні з ровесниками, невпевненість під час взаємодії з ними або схильність до порушення соціальних норм поведінки.

Крім того, у 7 здобувачів освіти (14 %) спостерігаються невротичні симптоми (ХІ. НС), які можуть проявлятися у вигляді підвищеної тривожності, емоційної вразливості або нестійкості психоемоційного стану. Також у 6 осіб (12 %) було виявлено ворожість до однолітків (VІІІ. ВД), що може проявлятися у конфліктній поведінці або агресивних реакціях під час взаємодії з іншими членами колективу.

Менша частка досліджуваних демонструє такі прояви, як невгамовність (ІХ. Н) та недовіру до нових людей, речей і ситуацій (І. НД) -

по 5 осіб (10 %). Подібні особливості можуть свідчити про імпульсивність поведінки або обережне ставлення до нових соціальних ситуацій.

Порівняно рідше серед здобувачів освіти спостерігаються депресивні прояви (II. Д) - 4 особи (8 %), а також тривожність по відношенню до дорослих (IV. ТВ) та несприятливі умови соціального середовища (XII. С) - по 3 особи (6 %).

Найменш поширеними виявилися такі симптомокомплекси, як сексуальний розвиток (XIV. СР) та хвороби і органічні порушення (XV. ХО) - по 2 особи (4 %), а також розумова відсталість (XIII. РВ) і фізичні дефекти (XVI. Ф) - по 1 особі (2 %).

Таким чином, результати дослідження свідчать про те, що серед здобувачів освіти I курсу найбільш поширеними проявами, які можуть бути пов'язані з ризиком виникнення девіантної поведінки, є ворожість у відносинах з дорослими, емоційна напруга, уникнення соціальних контактів, а також певні труднощі у взаємодії з однолітками.

Наступним етапом дослідження було визначення ризиків розвитку залежностей у підлітків, схильних до девіантної поведінки, та виявлення найбільш виражених адиктивних тенденцій. Для цього застосовувалася методика Г. Лозової, яка дозволяє оцінити схильність людини до 13 типів залежностей, а також визначити загальну адиктивну налаштованість.

На основі зібраних результатів проведеної діагностики з використанням «Методики діагностики схильності до різних видів залежності» (Лозової Г.) (див. додаток Е), визначимо ступінь схильності підлітків до залежностей. Згруповані дані представлені у таблиці 2.2.

Аналіз отриманих даних показує, що для більшості респондентів характерним є низький рівень схильності до адиктивної поведінки, що загалом свідчить про відносно сприятливу ситуацію у досліджуваному середовищі. Водночас за окремими показниками спостерігається середній рівень схильності, що може вказувати на потенційну можливість формування залежностей за наявності несприятливих соціально-психологічних умов.

Зокрема, щодо алкогольної залежності встановлено, що 44 % підлітків мають низький рівень схильності до даного виду адиктивної поведінки, тоді як у 48 % зафіксовано середній рівень, а у 8 % - високий. Такі результати свідчать про те, що певна частина підлітків потенційно може входити до групи ризику щодо формування алкогольної залежності.

Аналіз показників телевізійної залежності засвідчив, що у більшості респондентів (68 %) спостерігається низький рівень схильності. Середній рівень виявлено у 26 % опитаних, тоді як високий - лише у 6 %. Це дає підстави припустити, що перегляд телевізійного контенту не займає провідного місця у структурі дозвілля сучасних підлітків.

Таблиця 2.2

Результати дослідження за методикою діагностики схильності до різних видів залежності (Г. Лозової)

№ з/п	Схильності до адиктивної поведінки	Низька схильність		Середня схильність		Висока схильність	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1.	Залежність від алкоголю	22	44	24	48	4	8
2.	Телевізійна залежність	34	68	13	26	3	6
3.	Любовна залежність	35	70	15	30	-	-
4.	Ігрова залежність	30	60	17	34	3	6
5.	Залежність від міжстатевих відносин	41	82	9	18	-	-
6.	Харчова залежність	25	50	25	50	-	-
7.	Релігійна залежність	48	96	2	4	-	-
8.	Трудова залежність	44	88	6	12	-	-
9.	Лікарська залежність	42	84	8	16	-	-
10.	Залежність від комп'ютера	6	12	40	80	4	8
11.	Залежність від куріння	24	48	21	42	5	10
12.	Залежність від здорового способу життя	47	94	3	6	-	-
13.	Наркотична залежність	29	58	21	42	-	-
14.	Загальна схильність до залежностей	30	60	17	34	3	6

Щодо любовної залежності, результати дослідження свідчать про переважання низького рівня (70 %), тоді як 30 % респондентів демонструють

середній рівень схильності. Високий рівень за цим показником не виявлено. Подібна ситуація спостерігається і щодо залежності від міжстатевих відносин, де 82 % підлітків мають низький рівень схильності, а 18 % - середній.

Результати аналізу ігрової залежності показали, що 60 % досліджуваних характеризуються низьким рівнем схильності, 34 % - середнім, а 6 % - високим. Це може свідчити про те, що для частини підлітків ігрова діяльність виступає важливим елементом дозвілля, що за певних умов може призводити до формування залежної поведінки.

Дослідження харчової залежності показало однаковий розподіл результатів між низьким і середнім рівнями - по 50 %. Це може свідчити про наявність певних особливостей харчової поведінки у частини підлітків, хоча ознак вираженої залежності виявлено не було.

Найнижчий рівень схильності спостерігається щодо релігійної, трудової та лікарської залежностей. Так, низький рівень релігійної залежності мають 96 % респондентів, трудової - 88 %, а лікарської - 84 %. Лише незначна частка опитаних продемонструвала середній рівень за цими показниками.

Особливу увагу привертають результати щодо комп'ютерної залежності. Встановлено, що лише 12 % підлітків мають низький рівень схильності до неї, тоді як переважна більшість - 80 % - характеризується середнім рівнем, а 8 % - високим. Отримані результати можуть пояснюватися широким використанням цифрових технологій, соціальних мереж та онлайн-ресурсів у повсякденному житті сучасної молоді.

Аналіз показників тютюнової залежності показав, що у 48 % підлітків виявлено низький рівень схильності, у 42 % - середній, а у 10 % - високий. Це свідчить про наявність певної групи ризику серед респондентів.

Щодо залежності від здорового способу життя, то 94 % досліджуваних мають низький рівень схильності, а 6 % - середній. Високий рівень у даному випадку відсутній.

Результати аналізу схильності до наркотичної залежності показали, що у більшості підлітків (58 %) спостерігається низький рівень, тоді як 42 % мають середній рівень. Високих показників за цим видом залежності не зафіксовано.

Узагальнений показник загальної схильності до залежностей свідчить про те, що у більшості респондентів (60 %) спостерігається низький рівень адиктивної поведінки, у 34 % - середній і лише у 6 % - високий.

Підсумовуючи результати дослідження, слід зазначити, що високий рівень схильності до залежностей виявлено лише за окремими показниками. Найбільший відсоток високого рівня зафіксовано щодо тютюнової залежності (10 %), а також алкогольної та комп'ютерної залежностей (по 8 %). Дещо нижчий показник спостерігається щодо ігрової залежності (6 %). За іншими видами залежностей високого рівня не виявлено.

Для наочності та полегшення аналізу результати дослідження наведемо у вигляді рисунку 2.2

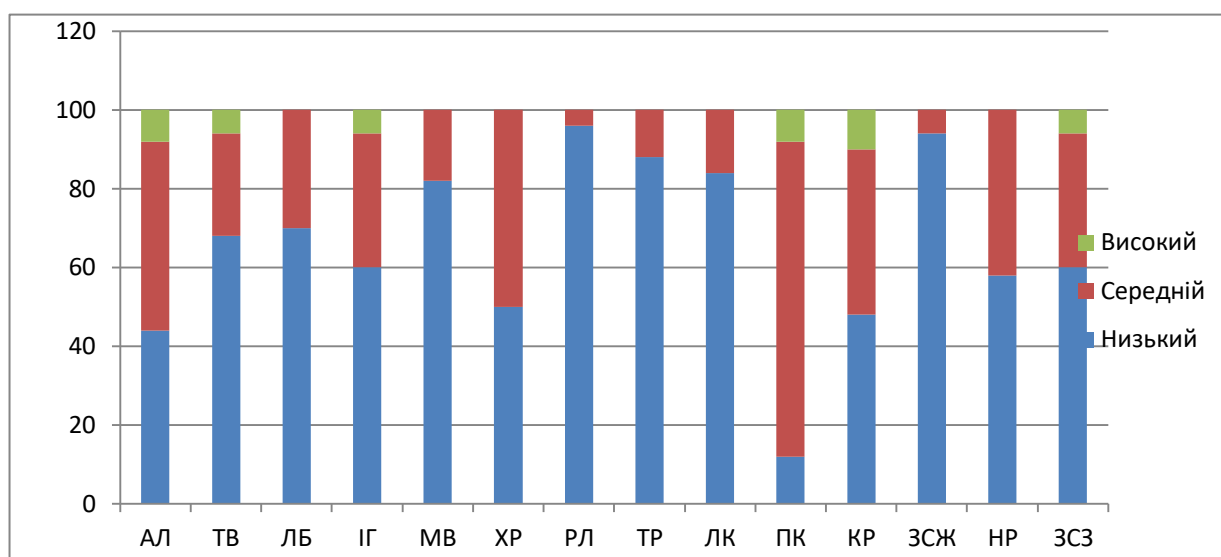

Рис. 2.2. Підсумки аналізу схильності підлітків до залежностей

Результати дослідження дозволяють зробити висновок, що загалом досліджувана група характеризується переважанням низького та середнього

рівнів схильності до адиктивної поведінки. Водночас наявність окремих високих показників свідчить про необхідність проведення профілактичної роботи серед підлітків.

Для більш глибокого аналізу отриманих емпіричних даних та виявлення взаємозв'язку між симптомокомплексами (за Д. Стоттом) і рівнями схильності до адиктивної поведінки (за Г. Лозовою) було проведено їх узагальнення, що відображено в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Аналіз взаємозв'язку симптомокомплексів та рівнів схильності до адиктивної поведінки

№ з/п	Симптомокомплекси (Д. Стотт)	%	Вид залежності (Г. Лозова)	Рівні залежностей, %		Характер взаємозв'язку
				Середній	Високий	
1.	Ворожість до дорослих	32	Алкогольна Куріння	48 42	8 10	Протестна поведінка
2.	Емоційна напруга	24	Комп'ютерна	80	8	Зняття напруження
3.	Уникання контактів	22	Комп'ютерна	80	8	Заміщення спілкування
4.	Тривога до однолітків	18	Комп'ютерна	80	8	Соціальна тривожність
5.	Асоціальність	18	Алкогольна	48	8	Девіантність
11.	Невротичні симптоми	14	Комп'ютерна Харчова	80 50	8 0	Емоційна нестабільність, компенсація
6.	Ворожість до однолітків	12	Куріння	42	10	Конфліктність
7.	Недовіра	10	Комп'ютерна	80	8	Уникнення взаємодії
8.	Невгамовність	10	Ігрова	34	6	Імпульсивність
9.	Депресія	8	Харчова	50	0	Компенсація
10.	Тривожність до дорослих	6	Міжстатеві відносини	18	0	Потреба підтримки

Проведений аналіз взаємозв'язку між симптомокомплексами за методикою Д. Стотта та показниками схильності до адиктивної поведінки за методикою Г. Лозової дозволив виявити чітку залежність між емоційно-

поведінковими порушеннями та формуванням різних видів залежностей у здобувачів освіти.

Встановлено, що найбільш виражені симптомокомплекси, зокрема ворожість до дорослих (32%), емоційна напруга (24%), уникання контактів (22%) та тривога у взаємодії з однолітками (18%), пов'язані переважно з підвищеним рівнем схильності до комп'ютерної (80% середній, 8% високий) та алкогольної залежності (48% середній, 8% високий). Це свідчить про те, що здобувачі освіти використовують адиктивні форми поведінки як спосіб подолання внутрішнього напруження, тривожності та труднощів у міжособистісній взаємодії.

Окрему увагу привертають невротичні симптоми (14%), які корелюють із високими показниками комп'ютерної (80% і 8%) та харчової залежностей (50%), що вказує на схильність до використання компенсаторних механізмів для стабілізації емоційного стану.

Прояви асоціальності (18%), ворожості до однолітків (12%) та недовіри (10%) пов'язані з такими видами залежностей, як алкогольна, тютюнова та ігрова, що може свідчити про формування девіантних моделей поведінки та труднощі соціальної адаптації.

Загалом отримані результати підтверджують, що емоційна нестабільність, підвищена тривожність, агресивність та соціальна ізоляція виступають важливими чинниками ризику розвитку адиктивної поведінки. Найбільш поширеною серед досліджуваних є комп'ютерна залежність, яка виступає універсальним засобом психологічного захисту та уникнення реальних проблем.

Таким чином, результати дослідження підкреслюють необхідність організації цілеспрямованої психолого-педагогічної роботи, спрямованої на розвиток емоційної стійкості, навичок конструктивної взаємодії та профілактику адиктивної поведінки серед підлітків.

2.3. Дослідження рівня соціально-психологічної адаптації підлітків

Проаналізувавши особливості соціально-психологічної адаптації підлітків, вважаємо за доцільне визначити рівень прояву основних її показників.

Для дослідження рівня соціально-психологічної адаптації було використано методику соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда, яка дозволяє визначити особливості адаптаційних процесів особистості за такими показниками, як адаптація, самоприйняття, прийняття інших, емоційний комфорт, інтернальність, прагнення до домінування та ескапізм (уникнення проблем). Зазначена методика є комплексним інструментом, що дає можливість оцінити як внутрішні, так і зовнішні аспекти соціалізації особистості. Її застосування сприяє виявленню рівня пристосованості здобувачів освіти до умов освітнього середовища та міжособистісної взаємодії.

Характеризуючи рівень соціально-психологічної адаптації підлітків за вказаними показниками (див. додаток Ж), зазначимо результати, отримані в ході емпіричного дослідження (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Результати дослідження рівня соціально-психологічної адаптації підлітків, (n = 50)

№ з/п	Показники	Рівень прояву							
		Низький		Середній		Високий		Всього	
		n	%	n	%	n	%	n	%
1.	Адаптація	9	18	27	54	14	28	50	100
2.	Самоприйняття	11	22	25	50	14	28	50	100
3.	Прийняття інших	8	16	26	52	16	32	50	100
4.	Емоційний комфорт	10	20	24	48	16	32	50	100
5.	Інтернальність	9	18	27	54	14	28	50	100
6.	Прагнення до домінування	12	24	28	56	10	20	50	100
7.	Ескапізм (уникнення проблем)	10	20	26	52	14	28	50	100

Аналіз даних таблиці показує, що за шкалою «Адаптація» переважає середній рівень прояву (54 %), далі йдуть високий (28 %) та низький (18 %) рівні. Це свідчить про те, що більшість здобувачів освіти демонструють достатню здатність пристосовуватися до соціального оточення, ефективно взаємодіяти з іншими та виконувати навчальну діяльність відповідно до власних потреб і можливостей. Разом з тим 18 % респондентів із низьким рівнем адаптації можуть відчувати певні труднощі у процесі соціальної взаємодії та пристосування до нових умов освітнього середовища. Високий рівень адаптації (28 %) свідчить про успішне пристосування частини здобувачів освіти до навчального та соціального середовища.

За показником «Самоприйняття» у половини респондентів (50 %) виявлено середній рівень, низький рівень становить 22 %, а високий - 28 %. Отримані результати свідчать про те, що більшість здобувачів освіти загалом задоволені власними особистісними якостями, хоча певна частина досліджуваних може відчувати невпевненість у собі або недостатній рівень позитивного ставлення до власної особистості.

За шкалою «Прийняття інших» середній рівень спостерігається у 52 % опитаних, високий - у 32 %, низький - у 16 %. Це свідчить про те, що більшість здобувачів освіти здатні до конструктивної взаємодії з оточенням, проявляють толерантність і готовність до співпраці. Водночас частина респондентів має певні труднощі у сприйнятті інших людей та налагодженні міжособистісних взаємин.

Щодо показника «Емоційний комфорт», у більшості здобувачів освіти виявлено середній рівень (48 %), високий рівень - 32 %, низький - 20 %. Це свідчить про загалом задовільний емоційний стан більшості респондентів, хоча окрема частина здобувачів освіти може відчувати емоційне напруження або певну невпевненість у процесі соціальної взаємодії.

За шкалою «Інтернальність» також переважає середній рівень (54 %), високий становить 28 %, низький - 18 %. Отримані результати свідчать про те, що більшість здобувачів освіти частково усвідомлюють власну

відповідальність за результати своєї діяльності та події, що відбуваються у їхньому житті, хоча певна частина схильна пояснювати їх впливом зовнішніх обставин.

Щодо показника «Прагнення до домінування», середній рівень виявлено у 56 % респондентів, низький - у 24 %, високий - у 20 %. Це свідчить про те, що більшість здобувачів освіти демонструють помірний рівень лідерських проявів у взаємодії з іншими, тоді як частина респондентів має більш виражене прагнення до впливу на оточення, а інші, навпаки, схильні до більш пасивної позиції у міжособистісній взаємодії.

За показником «Ескапізм (уникнення проблем)» переважає середній рівень (52 %), високий становить 28 %, низький - 20 %. Це означає, що більшість здобувачів освіти іноді використовують стратегії уникнення складних або проблемних ситуацій, тоді як частина досліджуваних практично не застосовує подібні способи поведінки, а інші, навпаки, можуть частіше вдаватися до них.

Для наочного сприйняття інформації результати представимо графічно (рис. 2.3).

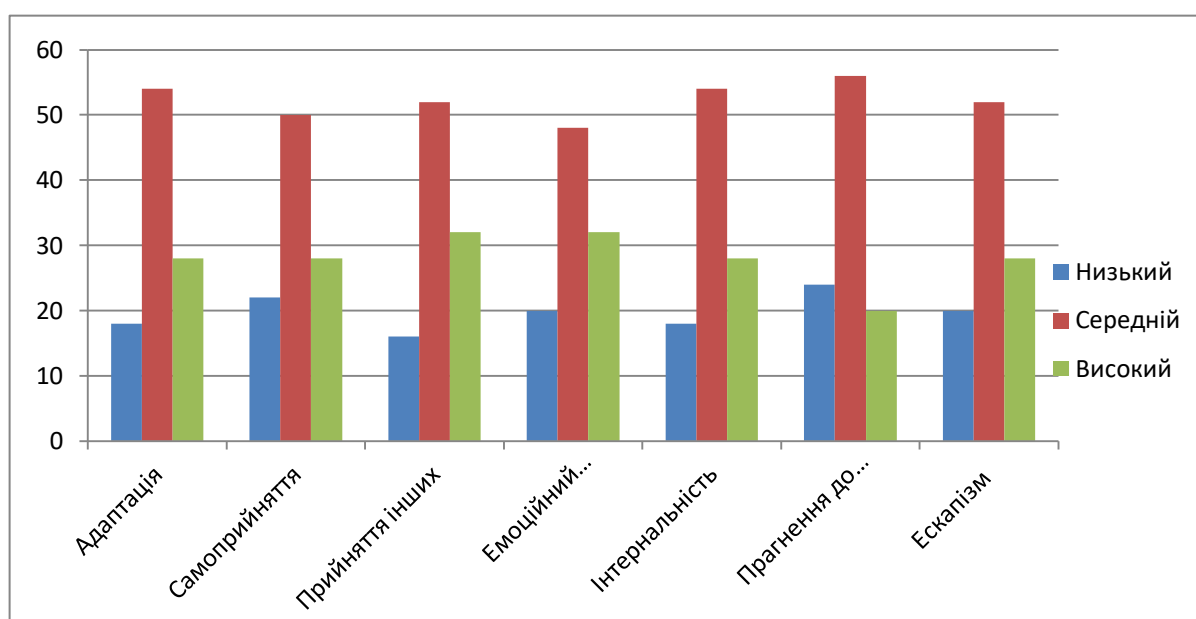

Рис. 2.3. Показники ступеня соціально-психологічної адаптації підлітків

Отже, результати дослідження свідчать про те, що для більшості здобувачів освіти характерний середній рівень соціально-психологічної адаптації.

Враховуючи тісний взаємозв'язок між соціально-психологічною адаптацією та агресивністю підлітків, наступним етапом дослідження стало визначення рівня прояву агресивних схильностей у здобувачів освіти. Для цього використовувалася методика Басса–Даркі, яка дозволяє оцінити різні форми агресивної поведінки (фізичну, вербальну, опосередковану) та додаткові прояви, такі як негативізм, роздратування, підозрілість, образа і почуття провини.

Отримані результати (див. додаток II) узагальнено та наведено в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Результати дослідження агресивності підлітків за методикою Басса–Даркі підлітків, (n = 50)

№ з/п	Показники	Рівень прояву						Середній бал
		Низький		Середній		Високий		
		n	%	n	%	n	%	
1.	Фізична агресія	12	24	25	50	13	26	51,0
2.	Вербальна агресія	10	20	26	52	14	28	49,3
3.	Опосередкована агресія	14	28	25	50	11	22	49,9
4.	Негативізм	11	22	26	52	13	26	52,0
5.	Роздратування	13	26	25	50	12	24	43,9
6.	Підозрілість	9	18	28	56	13	26	52,4
7.	Образа	12	24	26	52	12	24	47,9
8.	Почуття провини	15	30	24	48	11	22	48,9
9.	Індекс агресивності (ІА)	11	22	27	54	12	24	49,9
10.	Індекс ворожості (ІВ)	10	20	28	56	12	24	52,8

Аналіз даних таблиці показує, що за шкалою «Фізична агресія» переважає середній рівень прояву (50 %), далі йдуть високий (26 %) та низький (24 %) рівні. Це свідчить про те, що більшість здобувачів освіти демонструють помірні прояви фізичної агресії, тоді як окрема частина

респондентів може іноді проявляти більш виражену агресивну поведінку або, навпаки, характеризується низьким рівнем таких проявів.

За показником «Вербальна агресія» середній рівень спостерігається у 52 % респондентів, низький - у 20 %, високий - у 28 %. Це свідчить про те, що здобувачі освіти здатні контролювати словесні прояви агресії, хоча частина з них іноді може висловлювати невдоволення у вербальній формі більш інтенсивно.

Щодо «Опосередкованої агресії», більшість респондентів (50 %) демонструють середній рівень, високий рівень становить 22 %, низький — 28 %. Це означає, що частина підлітків проявляє приховану або пасивну агресивність у взаємодії з оточенням, тоді як інші контролюють такі прояви.

За шкалою «Негативізм» переважає середній рівень (52 %), високий - 26 %, низький - 22 %. Це свідчить про те, що здобувачі освіти у більшості випадків демонструють помірну схильність до негативного ставлення чи опору, хоча окрема частина респондентів має більш виражені чи занижені прояви.

За показником «Роздратування» середній рівень виявлено у половини респондентів (50 %), низький - у 26 %, високий - у 24 %. Це означає, що більшість підлітків реагує на подразники помірно, тоді як деякі можуть демонструвати підвищену дратівливість або, навпаки, більш спокійну поведінку.

Щодо «Підозрілості», середній рівень прояву спостерігається у 56 % опитаних, високий - у 26 %, низький - у 18 %. Це свідчить про те, що більшість респондентів частково схильні до підозрілого ставлення до оточення, проте окрема частина демонструє більш високий або низький рівень цього показника.

За шкалою «Образа» середній рівень виявлено у 52 % респондентів, високий - у 24 %, низький - у 24 %. Це свідчить про помірну схильність підлітків утримувати образи, тоді як частина респондентів може реагувати на образи більш емоційно або менш чутливо.

Щодо «Почуття провини», середній рівень спостерігається у 48 % підлітків, високий - 22 %, низький - 30 %. Це вказує на те, що здобувачі освіти

у більшості випадків адекватно відчують відповідальність за свої дії, хоча частина респондентів може бути надто самокритичною або, навпаки, недостатньо оцінювати власну поведінку.

Нарешті, за сумарними показниками «Індекс агресивності (ІА)» переважає середній рівень (54 %), високий рівень становить 24 %, низький - 22 %. Це свідчить про те, що загальний рівень агресивності підлітків у групі є помірним, з окремими проявами як підвищеної, так і зниженої агресивності.

Для кращого сприйняття отримані результати представимо у вигляді рисунку 2.4

Рис. 2.4. Показники агресивності підлітків

Отже, результати дослідження показують, що для більшості здобувачів освіти характерний середній рівень агресивності, що вказує на помірні прояви агресивної поведінки.

Результати дослідження взаємозв'язку між рівнем соціально-психологічної адаптації підлітків і проявами агресивної поведінки наведено в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Взаємозв'язок низького рівня соціально-психологічної адаптації та проявів агресивної поведінки підлітків

№ з/п	Показник адаптації	Низький рівень, %	Пов'язаний прояв агресії	Середній бал прояву агресії, %
1.	Адаптація	18	Фізична агресія	51,0
2.	Самоприйняття	22	Вербальна агресія	49,3
3.	Прийняття інших	16	Опосередкована агресія	49,9
4.	Емоційний комфорт	20	Роздратування	52,0
5.	Інтернальність	18	Почуття провини	43,9
6.	Прагнення до домінування	24	Підозрілість	52,4
7.	Ескапізм	20	Образа	47,9

Результати проведеного дослідження вказують на те, що підлітки з низьким рівнем адаптації проявляють підвищену агресивність. Найвищий ризик спостерігається у показнику прагнення до домінування: 24 % підлітків мають низький рівень адаптації, що пов'язано з підозрілістю (середній бал 52,4%). Низькі показники самоприйняття (22 %), емоційного комфорту (20 %) та загальної адаптації (18 %) корелюють із вербальною агресією (49,3%), фізичною агресією (51,0%) та роздратуванням (52,0%).

Низький рівень інтернальності (18 %) пов'язаний із почуттям провини (43,9%), низький рівень прийняття інших (16 %) - із опосередкованою агресією (49,9%), а показник ескапізму (уникнення проблем) (20 %) асоціюється з образою (47,9%).

Загалом, дані свідчать, що низький рівень соціально-психологічної адаптації підвищує ризик проявів агресивної поведінки, тоді як підлітки з середнім та високим рівнем адаптації демонструють більш контрольовані емоційні реакції та ефективну взаємодію з оточенням.

Отже, результати дослідження дозволяють зробити висновок, що соціально-психологічна адаптація підлітків прямо впливає на рівень агресивності: нижчий рівень адаптації і недостатній емоційний комфорт підвищують ризик проявів агресії, тоді як середній та високий рівень адаптації сприяє помірності поведінки. Це підкреслює необхідність

комплексної профілактичної та корекційної роботи, спрямованої одночасно на розвиток адаптаційних навичок, емоційної стабільності та конструктивних стратегій взаємодії з оточенням.

Висновки до розділу 2

У ході емпіричного дослідження встановлено, що між проявами девіантної поведінки підлітків, їх схильністю до адиктивної поведінки, рівнем соціально-психологічної адаптації та агресивності існує певний взаємозв'язок. Порівняння результатів, отриманих за методиками Д. Стотта та Г. Лозової, показало, що окремі симптомокомплекси девіантної поведінки можуть виступати психологічним підґрунтям формування різних видів залежностей.

Найбільш виражені симптомокомплекси - ворожість до дорослих (32 %), емоційна напруга (24 %), уникання контактів (22 %) та тривога у взаємодії з однолітками (18 %) - переважно корелюють із підвищеною схильністю до комп'ютерної (80 % середній, 8 % високий) та алкогольної залежності (48 % середній, 8 % високий), що свідчить про використання адиктивної поведінки як механізму подолання внутрішнього напруження і тривожності. Невротичні симптоми (14 %) пов'язані з комп'ютерною та харчовою залежностями (80 % і 50 % середній рівень відповідно), а прояви асоціальності (18 %), ворожості до однолітків (12 %) та недовіри (10 %) - з алкогольною, тютюновою та ігровою залежностями, що вказує на формування девіантних моделей поведінки та труднощі соціальної адаптації.

Аналіз результатів соціально-психологічної адаптації показав, що підлітки з низьким рівнем адаптації демонструють підвищену агресивність: прагнення до домінування (24 %) асоціюється з підозрілістю (середній бал 52,4 %), низькі показники самоприйняття (22 %), емоційного комфорту (20 %) та загальної адаптації (18 %) - з вербальною (49,3 %) та фізичною

агресією (51,0 %) і роздратуванням (52,0 %), а низький рівень інтернальності (18 %), прийняття інших (16 %) та ескапізму (20 %) пов'язаний із почуттям провини (43,9 %), опосередкованою агресією (49,9 %) та образою (47,9 %).

Отже, результати дослідження свідчать, що труднощі соціально-психологічної адаптації, емоційне напруження та окремі прояви девіантної поведінки можуть підвищувати ризик формування агресивних реакцій і адиктивних форм поведінки у підлітковому віці, що обумовлює необхідність проведення системної профілактичної та корекційної роботи серед здобувачів освіти.

РОЗДІЛ 3. ПСИХОПРОФІЛАКТИЧНА ТА ПСИХОКОРЕКЦІЙНА РОБОТА З ПІДЛІТКАМИ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

3.1. Розробка та впровадження програми психокорекційної роботи з оптимізації поведінкових та особистісних проявів підлітків

Зростання проявів девіантної поведінки серед підлітків, їх взаємозв'язок із підвищеним рівнем агресивності, труднощами соціально-психологічної адаптації та наявністю адиктивних тенденцій зумовлюють необхідність організації цілеспрямованої психокорекційної діяльності. Ефективне розв'язання окресленої проблеми потребує розробки та впровадження комплексної програми, спрямованої на гармонізацію поведінкових і особистісних характеристик підлітків, розвиток їх здатності до саморегуляції, емоційної стабільності та конструктивної взаємодії з соціальним середовищем.

Розробка такої програми має ґрунтуватися на комплексному підході до діяльності практичного психолога, який передбачає глибокий аналіз індивідуально-психологічних особливостей підлітків, виявлення факторів ризику та прогнозування можливих відхилень у поведінці. Важливим є також урахування впливу соціального оточення на формування особистості, що дозволяє забезпечити цілісність психолого-педагогічного впливу.

Як свідчать наукові дослідження, девіантна поведінка підлітків часто пов'язана з перебігом вікових криз, що супроводжуються емоційною нестабільністю, імпульсивністю та конфліктністю. У таких умовах загострюється суперечність між особистісними потребами підлітка та соціальними вимогами, що ускладнює процес його соціалізації та адаптації. [5, с. 79-80].

Теоретичною основою побудови психокорекційної програми виступають сучасні підходи до профілактики девіантної поведінки, які

враховують різні аспекти впливу залежно від цілей, механізмів реалізації та цільових груп. Узагальнення наукових напрацювань дає змогу виокремити основні групи методів профілактики, що доцільно інтегрувати у зміст програми.

Зокрема, соціально-педагогічні методи спрямовані на формування соціально прийнятних норм поведінки, розвиток моральних цінностей та залучення підлітків до суспільно корисної діяльності. Вони реалізуються через організацію виховної роботи, створення сприятливого освітнього середовища та активну взаємодію з родиною.

Психологічні методи орієнтовані на розвиток особистісної сфери підлітка, формування емоційної стійкості та навичок саморегуляції. До них належать індивідуальне консультування, корекційні заняття, соціально-психологічні тренінги, які сприяють зниженню рівня агресивності, тривожності та формуванню позитивної самооцінки.

Правові методи забезпечують формування правової свідомості підлітків, усвідомлення ними соціальних норм і відповідальності за власні вчинки. Вони передбачають проведення правопросвітницької роботи та ознайомлення з наслідками протиправної поведінки.

Медико-біологічні методи спрямовані на збереження та зміцнення фізичного і психічного здоров'я підлітків як важливої умови профілактики девіантної поведінки. Вони включають медичний супровід, популяризацію здорового способу життя та реабілітаційні заходи. [6, с.158-160; 43, с.124-127].

У контексті реалізації зазначених підходів психокорекційна програма повинна передбачати використання ефективних форм роботи, зокрема групових корекційних занять і соціально-психологічних тренінгів. Їх застосування сприяє розвитку комунікативних умінь, формуванню навичок співпраці, рефлексії та самоконтролю поведінки. Важливою умовою є створення безпечного психологічного простору, що забезпечує відкрити взаємодію учасників.

Необхідною складовою програми є також організація системної роботи з педагогами та батьками, яка включає консультативну, просвітницьку та профілактичну діяльність. Така взаємодія забезпечує узгодженість виховних впливів і підвищує ефективність психокорекційної роботи.

Реалізація програми базується на виконанні основних функцій практичного психолога: діагностичної, прогностичної, корекційно-розвивальної, організаторської, комунікативної та профілактичної. Їх комплексне поєднання забезпечує цілісність впливу на особистість підлітка та сприяє попередженню повторних проявів девіантної поведінки. [29, с. 23-24].

Узагальнюючи сучасні підходи до організації профілактично-корекційної діяльності практичного психолога з підлітками, схильними до девіантної поведінки, а також з урахуванням науково-методичних напрацювань дослідників С , Волошина [5], О. Христюк [43], Л. Вольновой [6], Г. Злотової [12], А Лобанова [19], Г. Журавля [33] та інших науковців нами було розроблено програму психокорекційних занять, спрямовану на оптимізацію поведінкових і особистісних проявів підлітків.

Метою розробленої психокорекційної програми є сприяння оптимізації поведінкових і особистісних проявів підлітків, схильних до девіантної поведінки, через зниження рівня агресивності, подолання труднощів соціально-психологічної адаптації та профілактику адиктивних тенденцій. Програма також спрямована на розвиток у підлітків навичок саморегуляції, емоційної стабільності, конструктивної взаємодії з оточенням та формування позитивного ставлення до себе.

Відповідно до мети програми, визначено основні її завдання:

1. Знизити рівень проявів агресивної та девіантної поведінки у підлітків.

2. Сприяти подоланню труднощів соціально-психологічної адаптації шляхом формування навичок конструктивної взаємодії з однолітками та дорослими.

3. Розвивати вміння контролювати емоційні стани, знижувати імпульсивність та формувати навички емоційної саморегуляції.

4. Формувати критичне ставлення до ризикових форм поведінки та попереджати розвиток адиктивних тенденцій.

5. Сприяти розвитку адекватної самооцінки, позитивного «Я-образу» та підвищенню рівня самосприйняття.

6. Розвивати соціально-комунікативні навички, необхідні для ефективної взаємодії у групі та дотримання соціальних норм.

За результатами емпіричного дослідження психокорекційна програма спрямована на комплексний вплив на поведінкову та особистісну сферу підлітків і реалізується через систему взаємопов'язаних етапів, що мають логічну послідовність і забезпечують поступовий перехід від усвідомлення проблеми до формування стійких конструктивних моделей поведінки.

Етап 1. Діагностико-мотиваційний: спрямований на виявлення особливостей поведінки підлітків, їх емоційних станів та типових реакцій. Формується усвідомлення власних труднощів, розвивається здатність до рефлексії та самоспостереження. Підлітки аналізують свої емоції та поведінку, що сприяє розумінню необхідності змін.

Етап 2. Етап корекції агресивної поведінки: передбачає зниження рівня агресивності та імпульсивності, розвиток умінь контролювати емоції. Підлітки вчаться визначати причини агресії, аналізувати власні реакції та відпрацьовують конструктивні способи поведінки у конфліктних ситуаціях.

Етап 3. Етап розвитку емоційної стійкості: спрямований на формування навичок подолання стресу та тривожності. Підлітки вчаться розпізнавати фактори напруження, опановують техніки саморегуляції та розвивають здатність використовувати внутрішні ресурси для стабілізації емоційного стану.

Етап 4. Етап розвитку соціально-психологічної адаптації: орієнтований на розвиток навичок ефективної взаємодії та соціальної адаптації. Підлітки

усвідомлюють власні соціальні ролі, розвивають емпатію, комунікативні вміння та навички конструктивного вирішення конфліктів.

Етап 5. Етап розвитку особистісної сфери: спрямований на формування позитивного «Я-образу», адекватної самооцінки та впевненості у собі. Підлітки вчаться приймати себе, усвідомлювати власні ресурси та розвивають навички самопізнання і рефлексії.

Етап 6. Профілактично-просвітницький: передбачає формування відповідального ставлення до власного здоров'я та попередження адиктивної поведінки. Підлітки ознайомлюються з причинами і наслідками ризикованої поведінки, вчаться протистояти негативному впливу та приймати усвідомлені рішення.

Етап 7. Рефлексивно-оцінювальний: спрямований на узагальнення результатів психокорекційної роботи, оцінку її ефективності та розробку практичних рекомендацій.

Для досягнення поставленої мети психокорекційної програми нами було проведено 6 занять зі студентами підліткового віку в мінігрупах по 10–15 осіб, із частотою 2–3 рази на тиждень. Основною формою роботи було обрано тренінг, а також застосовувалися групові дискусії, рольові ігри, арттерапевтичні техніки, вправи на розвиток емоційної саморегуляції, рефлексивні обговорення та вправи на зворотний зв'язок.

Заняття 1. Тренінг «Розумію себе: емоції, реакції, поведінка»

Тривалість: 1,5 години.

Мета: уточнення структури симптомокомплексів девіантної поведінки підлітків, визначення рівня їх прояву, розвиток усвідомлення власних емоційних і поведінкових реакцій, формування мотивації до позитивних змін.

Методи: бесіда, вправи, рольова гра, рефлексія.

1. Вступний етап (5–7 хв).

Психолог встановлює контакт, окреслює правила роботи (довіра, добровільність, безоцінність).

Вправа «Емоційний термометр»

Учасники оцінюють свій стан від 1 до 10 і коротко пояснюють: «Я зараз на рівні 6, бо трохи втомлений, але готовий працювати».

Психологічний акцент: дає змогу швидко включити групу в роботу.

2. Мотиваційний етап (10 хв)

Інтерактив «Правда чи міф»

Психолог озвучує твердження, учасники реагують (піднімають руку): «Емоції треба стримувати завжди», «Агресія - це завжди погано», «Я не завжди контролюю свою поведінку» Після короткого обговорення підводиться висновок: важливо не пригнічувати емоції, а розуміти їх.

3. Діагностичний етап (20 хв.)

Вправа «Світлофор моїх реакцій»

Психолог пропонує учасникам перелік типових життєвих ситуацій: вам зробили зауваження на уроці; вас несправедливо звинуватили; друг не відповідає на повідомлення; батьки обмежують ваші бажання; вас критикують при інших; виник конфлікт з однолітком; щось не виходить, хоча ви старались. Завдання: навпроти кожної ситуації учасники ставлять позначку: зелений - реагую спокійно, контролюю себе; жовтий - інколи не стримуюсь; червоний - часто реагую емоційно, різко.

Додаткове завдання: учасникам пропонується обрати 1–2 ситуації з «червоного» рівня і відповісти: Що я відчуваю в цей момент? Як саме я реагую? Чим це зазвичай закінчується?

Обговорення: психолог обережно ставить запитання: У яких ситуаціях «червоний» зустрічається найчастіше? Чи є щось спільне в цих ситуаціях? Чи хотіли б ви змінити свою реакцію?

Психологічний акцент: підведення учасників до розуміння, що проблема не в самих емоціях, а в способі реагування на них.

4. Аналітичний етап (30–35 хв)

Вправа 1 «Ситуація - емоція - реакція»

Учасники отримують ситуацію (або працюють із власною): зауваження викладача, конфлікт із другом, непорозуміння з батьками. Завдання: дати відповідь на запитання: Що сталося? Що я відчуваю? Як я реагую? До чого це призводить? Психологічний акцент: психолог допомагає побачити зв'язок: *емоція - реакція – наслідок*.

Вправа 2 «Стоп-кадр» (рольова)

Двоє учасників розігрують коротку ситуацію (наприклад, конфлікт), психолог говорить «Стоп» у момент напруження. Приклад ситуації: На уроці викладач робить зауваження одному з учнів, звинувачуючи його в тому, що він розмовляє і заважає іншим. Насправді учень нічого не порушував, але вчитель цього не помітив. Учень починає обурюватися: - *«Я нічого не робив! Чому ви завжди на мене все списуєте?»*

Викладач відповідає більш різко: - *«Не сперчайся! Я бачив(ла), як ти поводився!»*

Ситуація починає загострюватися. Група спостерігає за ситуацією, потім обговорення та відповіді на запитання: Що зараз відчуває ця людина? Які є варіанти реакції? Як можна було б відреагувати інакше? Психологічний акцент: розвиток усвідомлення та альтернативне мислення.

Вправа 3 «Інакше можна»

Учасники беруть одну свою «проблемну» ситуацію (з «червоного» світлофора). Завдання: записати 2 альтернативні реакції: більш спокійну, більш конструктивну. Потім обговорення питання: яка реакція була б ефективнішою і чому? Психологічний акцент: формування навички саморегуляції.

5. Рефлексивний етап (10–12 хв)

Вправа «Незакінчені речення»

Учасники завершують: Сьогодні я зрозумів(ла), що... Моя типова реакція - це... Я хочу навчитися...

6. Підсумок (5–7 хв)

Психолог підсумовує: «Наші реакції - це не щось незмінне. Ми можемо навчитися помічати свої емоції, робити паузу і обирати іншу поведінку». Заохочення до подальшої роботи над собою.

Очікувані результати заняття полягають у підвищенні рівня емоційної усвідомленості підлітків, розумінні власних поведінкових патернів, формуванні альтернативних моделей реагування та розвитку мотивації до особистісних змін.

Заняття 2. «Стоп агресії: як діяти без конфліктів»

Мета: зниження рівня агресивності та емоційної напруги, розвиток навичок саморегуляції, формування конструктивних способів вираження емоцій.

Завдання: Сприяти усвідомленню власних емоцій і причин агресії, навчити безпечним способам її вираження, розвинути навички контролю імпульсивних реакцій та сформувати конструктивні моделі поведінки у конфліктних ситуаціях.

Тривалість: 2 години (120 хв).

Форма проведення: групове заняття з елементами тренінгу.

Методи: бесіда, вправи, рольова гра, рефлексія.

Вступний етап (15 хв)

Вправа «Знайомство через емоцію»

Мета: створення довірливої атмосфери, налаштування на роботу

Кожен учасник називає своє ім'я і відповідає на запитання: «Яка емоція сьогодні у мене переважає?» «З чим вона пов'язана?»

Психолог коротко підсумовує відповіді, підкреслюючи, що всі емоції нормальні, але важливо навчитися правильно їх виражати.

Основна частина

Вправа 1. «Моє розуміння агресії» (15 хв)

Мета: усвідомлення сутності агресії та її причин.

Психолог пропонує учасникам відповісти на запитання: Що для вас означає агресія? У яких ситуаціях вона виникає? Чи завжди агресія є негативною? Далі учасники отримують картки і записують: 3 ситуації, коли вони відчували гнів; що саме стало причиною; як вони відреагували. Після цього проводиться обговорення, де психолог підводить до висновку, що агресія часто є реакцією на фрустрацію, образу, несправедливість або внутрішню напругу.

Вправа 2. «Ланцюжок гніву» (20 хв)

Мета: усвідомлення механізму виникнення агресивної поведінки.

Учасникам пропонується розібрати одну ситуацію за схемою: ситуація → думки → емоції → поведінка → наслідки. Кожен учасник заповнює схему, наприклад: ситуація: «мене образили», думки: «мене не поважають», емоції: злість, образа, поведінка: крик, агресія, наслідки: конфлікт. Після цього учасники обговорюють: на якому етапі можна було змінити реакцію; які альтернативні думки могли б змінити поведінку.

Вправа 3. «Термометр гніву» (15 хв)

Мета: навчання розпізнавання рівня емоційної напруги.

Учасники малюють шкалу від 0 до 10, де: 0 - повний спокій, 10 - сильний гнів. Далі вони описують: що відчують на рівнях 3, 5, 7, 10; як реагує їхнє тіло (напруга, серцебиття, стиснуті кулаки тощо). Психолог акцентує увагу на тому, що найбільш ефективно контролювати емоції на ранніх етапах (3–5 рівень).

Вправа 4. «Стоп – подумай – дій» (20 хв)

Мета: формування навичок саморегуляції.

Психолог пояснює алгоритм:

1. Стоп – зупинись (усвідомити, що з'явився гнів);
2. Дихай – зробити 3–5 глибоких вдихів;
3. Подумай – що буде, якщо я так відреагую?
4. Дій – обрати більш конструктивну поведінку.

Учасники отримують ситуації (наприклад: «тебе образили», «тебе не почули») і програють їх, використовуючи цю техніку.

Ситуації для опрацювання: Ти висловлюєш свою думку, але однокласник постійно перебиває і не дає договорити. Ти отримав(ла) оцінку, яка, на твою думку, несправедлива, хоча ти старався(лася). Ти щось розповідаєш, але тебе не слухають або роблять вигляд, що тебе немає. Хтось спеціально підколює тебе або намагається вивести з себе при інших. Педагог робить зауваження при всій групі, і тобі стає неприємно. Тебе звинувачують у тому, чого ти не робив(ла). У груповому чаті хтось пише неприємний коментар у твою сторону. Під час групової роботи тебе не хочуть брати в команду.

Вправа 5. «Я-повідомлення» (15 хв)

Мета: формування конструктивного способу вираження емоцій.

Психолог пояснює структуру: «Я відчуваю ..., коли ..., тому що ..., і я хочу ...» Учасники в парах трансформують агресивні висловлювання: «Ти мене дратуєш!», «Замовкни вже!», «Ти спеціально це робиш!», «Ти нічого не розумієш!», «Відчепись від мене!»

Вправа 6. Рольова гра «Конфлікт без агресії» (20 хв)

Мета: закріплення навичок конструктивної поведінки.

Учасники об'єднуються в пари та отримують ситуації: конфлікт з однокласником; зауваження від вчителя; непорозуміння з другом. Завдання: спочатку показати типову (агресивну) реакцію; потім – змінити її, використовуючи нові навички (самоконтроль, «Я-повідомлення»). Після виконання – обговорення: що змінилося; яка реакція була ефективнішою.

5. Рефлексивний етап (15 хв)

Вправа «Мій ресурс»

Мета: закріплення внутрішніх опор.

Учасники називають, що допомагає їм заспокоїтись (музика, спілкування, рух тощо).

Вправа «Один крок»

Мета: перенесення результату у життя.

Кожен визначає конкретну дію, яку спробує використати при виникненні гніву. Очікуваний результат заняття полягає у підвищенні рівня усвідомлення підлітками власних емоцій і станів, зниженні імпульсивних реакцій, формуванні навичок емоційної саморегуляції та розвитку здатності до конструктивної поведінки у конфліктних ситуаціях.

Заняття 3. «Профілактика стресу та тривожності у підлітків»

Мета: формування навичок профілактики та ефективного подолання стресу і тривожності, розвиток емоційної саморегуляції, усвідомлення власних емоційних станів та їх причин, опанування конструктивних способів реагування у складних життєвих ситуаціях, а також підвищення рівня стресостійкості, психологічної витривалості та внутрішньої рівноваги здобувачів освіти

Тривалість: 1 година 30 хв (90 хв)

Форма проведення: тренінг з елементами психокорекції

Методи: вправи, робота в групах, рольова гра, обговорення, релаксаційні техніки, рефлексія

Вступний етап (10 хв)

Вправа «Мій стан»

Мета: актуалізація емоційного стану учасників.

Психолог пропонує учасникам визначити свій емоційний стан за допомогою метафори, кольору або жесту. Після виконання вправи психолог ставить уточнювальні запитання: «Що вплинуло на ваш стан?», «Чи змінюється він протягом дня?». Використовується техніка емоційного відображення та короткий зворотний зв'язок, що допомагає учасникам усвідомити власні переживання.

Основна частина

Вправа 1. «Що таке стрес?» (10 хв)

Учасники в малих групах формулюють власне розуміння поняття «стрес» і наводять приклади. Психолог використовує фасилітаційні питання: «Що спільного у ваших визначеннях?», «Чим стрес відрізняється від звичайного хвилювання?». Після відповідей психолог узагальнює інформацію, дає науково обґрунтоване визначення та коригує неточності, застосовуючи техніку психоосвіти.

Вправа 2. «Причини мого стресу» (15 хв)

Учасники індивідуально складають список ситуацій, які викликають у них стрес або тривогу. Далі психолог пропонує структурувати ці причини за категоріями (навчання, стосунки, особисті переживання). Використовується метод направлених запитань: «Які ситуації повторюються найчастіше?», «Що саме у цих ситуаціях викликає напругу?». Психолог допомагає усвідомити зв'язок між подіями та емоційними реакціями, надає короткий індивідуальний зворотний зв'язок.

Вправа 3. «Стоп-тривога» (15 хв)

Учасники працюють у парах. Один озвучує тривожну думку, інший за допомогою психолога (через модельовані підказки) пропонує альтернативні варіанти мислення. Психолог використовує техніку когнітивної реструктуризації: «Чи є докази цієї думки?», «Який інший погляд можливий?». Відбувається формування навичок заміни негативних автоматичних думок на більш реалістичні та конструктивні. Психолог надає підтримувальний зворотний зв'язок.

Вправа 4. «Дихання спокою» (10 хв)

Психолог демонструє дихальну техніку (повільний вдих – затримка – повільний видих). Учасники виконують вправу разом під керівництвом психолога. Використовується тілесно-орієнтований підхід. Психолог звертає увагу на тілесні відчуття: «Що ви відчуваєте під час вдиху?», «Як змінюється ваше тіло під час видиху?». Дається короткий зворотний зв'язок щодо ефекту релаксації.

Вправа 5. «Мої ресурси» (15 хв)

Учасники індивідуально та в малих групах визначають власні ресурси подолання стресу. Психолог використовує техніку підтримувального інтерв'ю, ставлячи запитання: «Що допомагає вам відновлювати сили?», «У яких ситуаціях ви відчуваєте себе спокійніше?». Далі психолог систематизує відповіді учасників, підкреслюючи їхні сильні сторони та надаючи позитивний зворотний зв'язок.

Вправа 6. «Мій антистрес-план» (15 хв)

Учасники створюють індивідуальний план дій у стресовій ситуації. Психолог спрямовує процес за допомогою структурованих запитань: «Що ви зробите першим?», «До кого звернетесь по допомогу?», «Які техніки використаєте?». Використовується метод моделювання поведінки. Психолог допомагає зробити план реалістичним, надає індивідуальні рекомендації та підкріплює впевненість у власних можливостях.

Рефлексивний етап (10 хв)

Вправа «Один висновок»

Психолог пропонує кожному учаснику озвучити один висновок або навичку, яку він отримав. Використовується метод рефлексивного кола. Психолог підсумовує результати заняття, відзначає прогрес учасників і підсилює позитивні зміни через зворотний зв'язок.

Очікуваний результат заняття: формування навичок подолання стресу та тривожності, розвиток емоційної саморегуляції, підвищення стресостійкості, усвідомлення власних ресурсів та формування позитивних способів реагування у складних ситуаціях.

Заняття 4. «Соціальна адаптація у дії: навички взаєморозуміння та співпраці»

Мета: формування навичок ефективної взаємодії, розвитку емпатії та комунікативної компетентності, підвищення здатності до соціального прийняття норм і правил групи.

Завдання: сприяти усвідомленню власних соціальних ролей і моделей поведінки, навчити конструктивним способам взаємодії у групі, розвинути навички емпатії, активного слухання та командної роботи.

Тривалість: 2 години (120 хв)

Форма проведення: групове заняття з елементами тренінгу та тимбілдингу

Методи: бесіда, вправи, рольові ігри, командні завдання, рефлексія

Вступний етап (15 хв)

Вправа «Знайомство через соціальну роль»

Мета: створення довірливої атмосфери, налаштування на групову роботу.

Кожен учасник називає своє ім'я та відповідає на запитання: «Яка моя роль у групі?», «Які труднощі у взаємодії з іншими я відчуваю?» Психолог підсумовує відповіді, наголошуючи, що всі соціальні ролі і труднощі природні, а важливо вміти їх усвідомлювати та конструктивно долати.

Основна частина

Вправа 1. «Моє соціальне «Я»» (15 хв)

Мета: усвідомлення власних соціальних ролей та способів взаємодії.

Кожному учаснику психолог роздає картки, куди пропонує записати наступну інформацію: 3 своїх ролі у групі (наприклад: друг, лідер, спостерігач); ситуації, де ці ролі проявляються; що допомагає або заважає ефективній взаємодії. Проводиться обговорення в групі: що учасники дізналися про себе, які ролі більш ефективні.

Вправа 2. «Ланцюжок комунікації» (20 хв)

Мета: усвідомлення механізму взаємодії та можливих труднощів.

Психолог пропонує учасникам описати запропоновані ситуації взаємодії у групі за схемою: ситуація → думки → емоції → поведінка → наслідки. Ситуації для опрацювання: Один із членів групи постійно ухиляється від завдань, і інші відчувають перевантаження. Група не може домовитися, який варіант виконання завдання обрати, виникають суперечки.

Хтось у групі постійно перебиває або не прислухається до ідей інших. Члени групи не задоволені тим, хто за що відповідає, з'являється образа та напруга. Під час обговорення хтось висловлює критику без конструктивних пропозицій, що викликає роздратування та відчуття неприйняття. Групове обговорення: на якому етапі можна змінити реакцію? Які альтернативні дії сприяють кращій взаємодії?

Вправа 3. «Командний пазл» (20 хв)

Мета: розвиток командної роботи та комунікативних навичок.

Учасники об'єднуються у 3–4 команди. Кожній команді психолог ставить завдання скласти пазл-схему «Міст співпраці» та видає частини малюнка моста, на якому символічно зображено етапи ефективної командної роботи: комунікація, довіра, спільне рішення, підтримка, досягнення мети. Команда не бачить повністю малюнок, лише свої частини. Потрібно обговорити, хто де ставить частину, як з'єднати елементи, щоб вийшов цілий «Міст співпраці». Після завершення кожна команда презентує свій «мостик», пояснюючи, що означає кожен елемент. Обговорення: що допомогло ефективно працювати у команді, що заважало, як вирішували конфлікти.

Вправа 4. «Активне слухання» (15 хв)

Мета: розвиток емпатії та здатності до соціального прийняття.

Психолог пояснює, що активне слухання – це не просто мовчазне сприйняття інформації, а процес, який передбачає зоровий контакт, відсутність перебивання тощо, для кращого розуміння він наводить приклади: «Я правильно зрозумів(ла), що ти відчував(ла)...?» та «Тобі було неприємно, тому що...». Далі учасники об'єднуються у пари: перший учасник (оповідач) протягом 2–3 хвилин розповідає про одну із ситуацій (складність у спілкуванні, нерозуміння чи конфлікт), а другий (слухач) уважно слухає, не перебиває, використовує невербальні сигнали підтримки, після чого коротко перефразовує зміст, відображає емоції та, за потреби, ставить 1–2 уточнювальні запитання; після виконання учасники міняються

ролями. Обговорення у групі: наскільки добре відчувався співрозмовник, що складно було слухати, що допомагало розуміти емоції іншого.

Вправа 5. Рольова гра «Конфлікт у команді» (20 хв)

Мета: закріплення навичок конструктивної взаємодії та соціальної адаптації.

Учасники об'єднуються у трійки або четвірки. Отримують завдання: розіграти конфлікт у команді (наприклад, різні думки щодо спільного проєкту, відсутність участі одного з членів). Спочатку показують типову реакцію; потім повторюють ситуацію, використовуючи навички активного слухання, компромісу та командної взаємодії. Обговорення: що змінилося, яка поведінка була ефективнішою, що важливо для командної роботи.

Вправа 6. «Мій ресурс у групі» (15 хв)

Мета: усвідомлення внутрішніх ресурсів та опор у соціальній взаємодії.

Психолог пропонує учасникам замислитися над власними сильними сторонами, які допомагають їм у взаємодії з іншими, та відповісти на запитання: «Що я роблю добре у спілкуванні з людьми?» і «Що допомагає мені працювати в команді?». Кожен учасник називає 2–3 свої ресурси (наприклад: терпіння, уважність, відповідальність, доброзичливість, креативність). Після цього можна провести коротке доповнення: інші учасники за бажанням можуть додати ще одну позитивну рису для свого одногрупника, що сприяє підвищенню самооцінки та згуртуванню групи. На завершення психолог узагальнює відповіді, підкреслюючи, що кожен має унікальні ресурси, які є важливими для ефективної взаємодії, адаптації в колективі та досягнення спільної мети.

Рефлексивний етап (15 хв.)

Вправа «Один крок до групи»

Мета: перенесення результатів заняття у практичне життя.

Кожен учасник визначає конкретну дію, яку спробує застосувати у груповій роботі або взаємодії з іншими (наприклад: «слухати співрозмовника

до кінця», «висловлювати думку конструктивно», «запитати думку інших перед рішенням»).

Очікуваний результат заняття полягає у підвищенні рівня усвідомлення здобувачами освіти власних соціальних ролей і моделей поведінки, розвитку навичок ефективної комунікації та емпатії, покращенні здатності працювати в команді й приймати соціальні норми, а також формуванні практичних умінь конструктивної взаємодії та саморегуляції у групових ситуаціях.

Заняття 5. «Розвиток позитивного “Я-образу” та адекватної самооцінки у підлітків»

Мета: формування позитивного “Я-образу”, розвиток адекватної самооцінки, впевненості в собі та навичок самопрезентації.

Завдання: сприяти усвідомленню власних сильних і слабких сторін, формувати позитивне ставлення до себе, розвивати навички рефлексії, підвищувати рівень впевненості у спілкуванні та прийнятті себе.

Тривалість: 1 година 30 хв (90 хв)

Форма проведення: соціально-психологічний тренінг

Методи: міні-лекція, бесіда, мозковий штурм, вправи, арт-терапія, рефлексія

Вступний етап (10 хв)

Вправа «Мої очікування»

Мета: налаштування на роботу, актуалізація очікувань.

Психолог пропонує учасникам по черзі висловити свої очікування від заняття: що вони хочуть дізнатися, змінити або отримати. Відповіді коротко обговорюються та фіксуються. Підсумок: усвідомлення важливості особистого внеску кожного у результат заняття.

Основна частина

Міні-лекція «Що таке “Я-образ” і самооцінка» (10 хв)

Мета: надання базових знань.

Психолог розкриває поняття “Я-образу” як системи уявлень людини про себе (зовнішність, якості, здібності, соціальні ролі), пояснює вплив оточення на його формування. Розглядає поняття самооцінки, її види (завищена, занижена, адекватна), а також вплив самооцінки на поведінку, вибір життєвих стратегій і спілкування.

Вправа 1. «Мої сильні сторони» (15 хв)

Мета: розвиток позитивного самосприйняття.

Учасникам пропонується індивідуально записати не менше 5 своїх сильних якостей, які допомагають їм у спілкуванні або навчанні. Після цього бажуючі зачитують свої відповіді.

Психолог підтримує та доповнює позитивні висловлювання. Проводе обговорення: що було легко або складно назвати; чи часто ми звертаємо увагу на свої сильні сторони; як усвідомлення власних якостей впливає на впевненість.

Вправа 2. «Я очима інших» (15 хв)

Мета: розвиток рефлексії та усвідомлення сприйняття з боку інших.

Учасники об’єднуються у пари. Кожен учасник описує партнера, акцентуючи увагу на його позитивних рисах, поведінці та особливостях спілкування. Після цього партнери обмінюються думками та обговорюють, наскільки їх уявлення про себе співпадає з оцінкою інших. Психолог підводить підсумок: що нового ви почули про себе; чи збіглися уявлення; як думка інших впливає на ваш “Я-образ”.

Вправа 3. «Мій портрет» (арт-терапія) (20 хв)

Мета: формування позитивного “Я-образу”, розвиток самовираження.

Учасникам пропонується намалювати свій “портрет” у довільній формі: реалістичний, символічний або метафоричний. У малюнку необхідно відобразити свої сильні сторони, інтереси, те, що подобається в собі. Після завершення учасники за бажанням презентують свої роботи, пояснюючи зображене. Обговорення: що було найважливішим у зображенні; що

найбільше подобається у власному портреті; як почувається людина, коли говорить про себе позитивно.

Вправа 4. «Скажи про себе добре» (10 хв)

Мета: підвищення самооцінки та формування позитивного самоствалення.

Кожен учасник по колу завершує фрази:

«Я ціную в собі...», «Я пишаюся тим, що...», «Мені в собі подобається...». Обговорення: чи було легко говорити про себе позитивно; як змінюється самопочуття після вправи; значення позитивного мислення про себе.

Вправа 5. «Моя впевненість» (10 хв)

Мета: розвиток впевненості у собі.

Проводиться мозковий штурм:

«Що допомагає людині бути впевненою?» Учасники називають ідеї (мова, постава, погляд, внутрішній настрій, досвід успіху). Психолог узагальнює відповіді та акцентує увагу на тому, що впевненість можна розвивати.

Рефлексивний етап (10 хв)

Вправа «Один висновок»

Мета: узагальнення отриманого досвіду.

Кожен учасник називає один важливий висновок або думку, яку він виніс із заняття. Психолог підсумовує відповіді, підкреслюючи значення прийняття себе, формування позитивного “Я-образу” та розвитку впевненості.

Очікуваний результат заняття - підвищення рівня самосвідомості, формування позитивного “Я-образу”, розвиток адекватної самооцінки, впевненості у собі, навичок рефлексії та позитивного ставлення до власної особистості.

Заняття 6. «Я обираю здоров'я: профілактика адиктивних тенденцій»

Мета: формування критичного ставлення до ризикованої поведінки, розвиток життєвих навичок, підвищення стресостійкості та мотивації до здорового способу життя.

Завдання: сприяти усвідомленню причин і наслідків адиктивної поведінки, сформуванню навички відмови від небезпечних пропозицій, розвинути відповідальність за власний вибір, навчити ефективним способам подолання стресу.

Тривалість: 1 година 30 хв (90 хв)

Форма проведення: інтерактивна лекція-бесіда

Методи: міні-лекція, бесіда, мозковий штурм, аналіз ситуацій, вправи, рефлексія

Вступний етап (10 хв)

Вправа «Асоціації»

Мета: актуалізація уявлень про здоров'я та залежності.

Психолог пропонує учасникам назвати асоціації до слів: «здоров'я», «залежність», «вибір». Відповіді фіксуються на дошці. Підсумок: підкреслення важливості свідомого вибору у житті кожної людини.

Основна частина

Міні-лекція «Що таке адиктивна поведінка?» (10 хв)

Мета: надання базових знань.

Психолог інформує учасників про сутність адиктивної поведінки як форми відхилення, що проявляється у прагненні уникнути реальності шляхом вживання психоактивних речовин або залучення до певних видів діяльності. Розкриває основні її види: хімічні (алкогольна, наркотична залежність) та нехімічні (ігрова, інтернет-залежність). Також пояснює основні причини виникнення адикцій, зокрема стрес, вплив оточення, цікавість, бажання уникнути труднощів, та акцентує увагу на негативних

наслідках для фізичного здоров'я, психоемоційного стану і соціального життя людини.

Вправа 1. «Причини і наслідки» (15 хв)

Мета: формування критичного ставлення до ризикованої поведінки.

Учасники об'єднуються у малі групи. Отримують завдання: визначити можливі причини адиктивної поведінки, саму поведінку та її наслідки (наприклад: тиск однолітків → вживання психоактивних речовин → проблеми зі здоров'ям, конфлікти). Результати оформлюють у вигляді схеми «Причини – Поведінка – Наслідки». Обговорення: які причини найчастіше впливають на вибір поведінки, чи можна уникнути негативних наслідків, яку роль відіграє власне рішення.

Вправа 2. «Тиск однолітків» (15 хв)

Мета: розвиток навичок протистояння негативному впливу.

Учасники об'єднуються у трійки. Отримують завдання: розіграти ситуацію, де один учасник пропонує ризиковану поведінку (наприклад, спробувати алкоголь, пропустити заняття), другий – вагається, третій – спостерігач. Спочатку демонструють типову реакцію; потім повторюють ситуацію, використовуючи навички відмови та впевненої поведінки. Обговорення: що було складно, які способи відмови виявилися ефективними, як можна протистояти тиску.

Вправа 3. «Моє рішення» (10 хв)

Мета: розвиток відповідальності за власний вибір.

Психолог пропонує учасникам розглянути короткі життєві ситуації, пов'язані з можливим ризиком або тиском з боку оточення (наприклад: підштовхування зробити щось «на слабо», прохання приховати небезпечну поведінку від дорослих або порада «розслабитися» через шкідливу звичку). Учасникам необхідно обрати варіант дії у запропонованій ситуації або запропонувати власний, пояснити свій вибір і визначити можливі наслідки (як позитивні, так і негативні). Після обговорення психолог підкреслює, що будь-яке рішення має наслідки, а відповідальність за вибір завжди

залишається за людиною, та обговорює, що впливає на прийняття рішень і які варіанти поведінки є найбільш безпечними.

Вправа 4. «Антистрес» (15 хв)

Мета: формування навичок подолання стресу без ризикованої поведінки.

Мозковий штурм: «Як можна зняти напругу без шкоди для здоров'я?» Психолог доповнює список: фізична активність, спілкування, хобі, дихальні вправи. Після мозкового штурму учасники відпрацьовують один із запропонованих способів (наприклад, дихальну вправу або коротку релаксацію). Обговорення: які способи є найбільш доступними, що вже використовують учасники, що готові спробувати у житті.

Вправа 5. «Мій вибір – моє майбутнє» (10 хв)

Мета: формування мотивації до здорового способу життя.

Учасники працюють індивідуально. Отримують завдання: завершити фрази «Я обираю здоров'я, тому що...», «У майбутньому я хочу...», після чого за бажанням презентують свої відповіді групі. Обговорення: що впливає на життєвий вибір, як сьогоднішні рішення пов'язані з майбутнім, які цінності є важливими.

Рефлексивний етап (10 хв)

Вправа «Один висновок»

Мета: узагальнення отриманого досвіду.

Кожен учасник називає одну думку або висновок, який він бере із заняття. Психолог підсумовує відповіді, акцентуючи увагу на важливості усвідомленого вибору, відповідальності та збереження здоров'я.

Очікуваний результат заняття полягає у формуванні критичного ставлення до ризикованої поведінки, підвищенні рівня поінформованості про адиктивні тенденції, розвитку навичок прийняття відповідальних рішень, протистояння негативному впливу оточення, підвищенні стресостійкості та формуванні мотивації до здорового способу життя.

3.2. Ефективність впровадження психокорекційної програми з профілактики девіантної поведінки підлітків

З метою оцінки ефективності розробленої психокорекційної програми, спрямованої на зниження рівня девіантних проявів та підвищення соціально-психологічної адаптації підлітків, була проведена повторна діагностика за методиками Г. Лозової, К. Роджерса та Р. Даймонда, А. Басса та А. Дарки. Проведення контрольного етапу дослідження дало можливість порівняти отримані результати з даними констатувального етапу та визначити динаміку змін досліджуваних показників.

Повторне обстеження проводилося за тих самих умов і з використанням тих самих методик, що дозволило забезпечити об'єктивність результатів. Основна увага приділялася змінам у рівні схильності до адиктивної поведінки (додаток К), агресивності (додаток М) та соціально-психологічної адаптації підлітків (додаток Л).

Аналіз отриманих результатів показав, що після реалізації психокорекційної програми у більшості підлітків відбулися позитивні зміни: знизився рівень девіантних проявів, зменшилися агресивні реакції та покращилися показники адаптації. Це свідчить про доцільність і ефективність проведеної роботи. Для більш детального аналізу отриманих результатів доцільно розглянути зміни за окремими показниками. Зокрема, результати дослідження рівня схильності до різних видів адиктивної поведінки за методикою Г. Лозової подано у таблиці 3.1.

У ході порівняння результатів, отриманих до та після впровадження психокорекційної програми за методикою Г. Лозової, можна зробити висновок про наявність позитивної динаміки змін рівня схильності підлітків до адиктивної поведінки. Зокрема, за загальним показником схильності до залежностей кількість осіб із низьким рівнем зросла з 30 до 36, що у відсотковому значенні збільшилось на 12%, тоді як середній рівень зменшився з 17 до 13 осіб, відповідно на 8%, а високий - з 3 до 1 особи - 4%.

Таблиця 3.1

Результати дослідження після впровадження психокорекційної програми
(методика Г. Лозової)

№ з/п	Схильності до адиктивної поведінки	Низька схильність		Середня схильність		Висока схильність	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1.	Залежність від алкоголю	30	60	18	36	2	4
2.	Телевізійна залежність	38	76	11	22	1	2
3.	Любовна залежність	38	76	12	24	-	-
4.	Ігрова залежність	35	70	14	28	1	2
5.	Залежність від міжстатевих відносин	44	88	6	12	-	-
6.	Харчова залежність	30	60	20	40	-	-
7.	Релігійна залежність	49	98	1	2	-	-
8.	Трудова залежність	46	92	4	8	-	-
9.	Лікарська залежність	45	90	5	10	-	-
10.	Залежність від комп'ютера	15	30	32	64	3	6
11.	Залежність від куріння	30	60	18	36	2	4
12.	Залежність від здорового способу життя	48	96	2	4	-	-
13.	Наркотична залежність	34	68	16	32	-	-
14.	Загальна схильність до залежностей	36	72	13	26	1	

Подібні зміни спостерігаються і за окремими видами залежностей. Так, за показником алкогольної залежності кількість підлітків із високим рівнем скоротилась у двічі і складає 4%, а з низький рівень зріс на 16% і становить 30 осіб. За залежністю від куріння також відбулося зменшення високого рівня з 5 (10%) до 2 (4%) та збільшення низького рівня з 24 (48%) до 30 (60%).

Позитивні зміни відзначаються і щодо комп'ютерної залежності: кількість осіб із низьким рівнем зросла до 15 осіб, що склала 30%, високий і середній рівень зменшилися відповідно на 2% та 16%. За ігровою залежністю високий рівень знизився на 4%, а низький зріс на 10%.

У цілому можна сказати, що після реалізації програми у більшості підлітків спостерігається зниження високого рівня схильності до залежностей (до 0-2%) та зменшення середнього рівня, що супроводжується збільшенням частки осіб із низьким рівнем (приблизно на 10-20%).

Для наочного сприйняття інформації створимо рисунок 3.1.

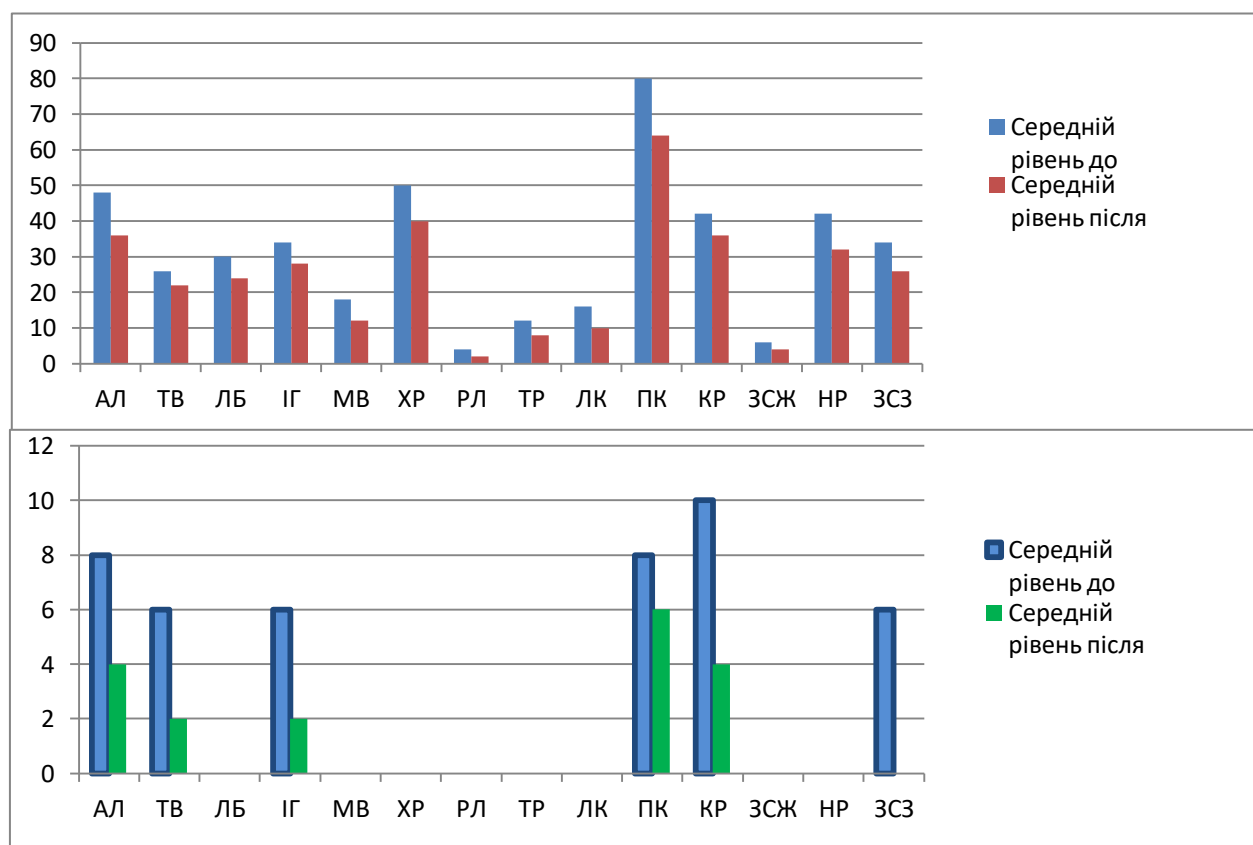

Рис. 3.1. Порівняльний аналіз схильності підлітків до залежностей
 Результати повторного дослідження соціально-психологічної адаптації
 підлітків за методикою К. Роджерса та Р. Даймонда подано у таблиці 3.2

Таблиця 3.2

Результати дослідження після впровадження психокорекційної програми
 (методика К. Роджерса та Р. Даймонда), (n = 50)

№ з/п	Показники	Низький	%	Середній	%	Високий	%	Всього	%
1.	Адаптація	7	14	26	52	17	34	50	100
2.	Самоприйняття	8	16	25	50	17	34	50	100
3.	Прийняття інших	7	14	25	50	18	36	50	100
4.	Емоційний комфорт	7	14	25	50	18	36	50	100
5.	Інтернальність	6	14	28	50	16	36	50	100
6.	Прагнення до домінування	13	26	28	56	9	18	50	100
7.	Есканізм (уникнення проблем)	11	22	27	54	12	24	50	100

Графічно показники ступеню соціально-психологічних адаптації підлітків представлені на рисунку 3.2.

Порівнюючи результати до і після проведення психокорекційної програми за методикою К. Роджерса та Р. Даймонда, можна сказати, що відбулися позитивні зміни у рівні соціально-психологічної адаптації підлітків. Так, за показником адаптації кількість підлітків із високим рівнем зросла з 14 до 17 осіб, загальне збільшення у відсотковому значенні склало 6%, а з низьким - зменшилась з 9 до 7 осіб, відповідно на 4%.

Подібна ситуація спостерігається і за самоприйняттям: кількість підлітків із високим рівнем зросла з 14 до 17, що склало 6%, а низький знизилась з 11 до 8, що також склало 6%. За показником прийняття інших також є покращення: високий рівень збільшився з 16 до 18 осіб на 4%, а низький трохи зменшився — з 8 до 7 осіб, на 2%.

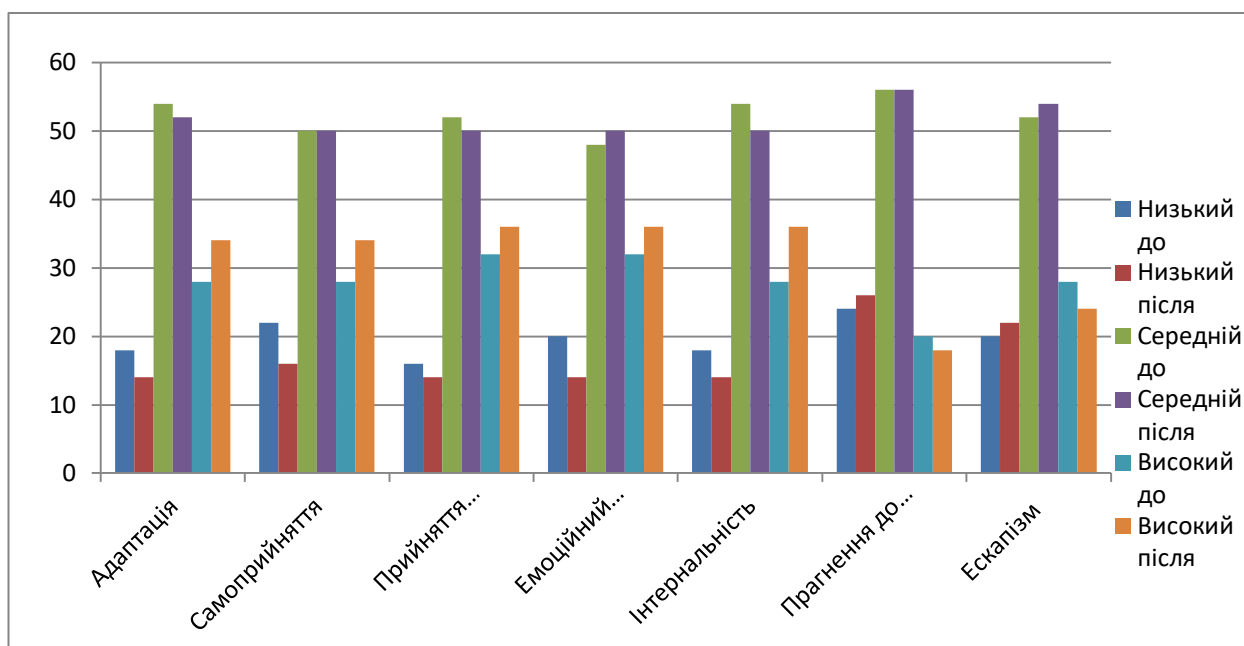

Рис. 3.2. Показники ступеня соціально-психологічної адаптації підлітків

За емоційним комфортом і інтернальністю також помітні позитивні зміни: кількість підлітків із високим рівнем зросла (з 16 до 18 осіб і з 14 до 18 відповідно), а низький рівень зменшився до 7 осіб у кожному випадку.

Щодо показників, які мають негативний характер, спостерігається їх зниження. Так, прагнення до домінування трохи зменшилось - високий рівень знизився з 10 до 9 осіб, загалом на 2%, а низький зріс з 12 до 13 осіб, що також склало 2%. Також відбулось зниження високого рівня есканізму з 14 до 12 осіб на 4 %, та підвищення низького рівня з 10 до 11 осіб на 2%.

Наступним кроком в оцінці ефективності психокорекційної програми було проведення повторної діагностики показників та приймальних форм агресії за методикою А. Басса та А. Дарки, оскільки агресивні прояви є важливим компонентом девіантної поведінки (табл.3.3).

Таблиця 3.3

Результати повторної діагностики рівня агресивності підлітків (методика А. Басса та А. Дарки)

№ з/п	Показники	Рівень прояву						Середній бал
		Низький		Середній		Високий		
		п	%	п	%	п	%	
1.	Фізична агресія	17	34	24	48	9	18	45,8
2.	Вербальна агресія	14	28	25	50	11	22	44,3
3.	Опосередкована агресія	17	34	23	46	10	20	45,1
4.	Негативізм	18	36	24	48	8	16	50,2
5.	Роздратування	19	38	24	48	7	14	41,9
6.	Підозрілість	14	28	26	52	10	20	53,6
7.	Образа	17	34	24	48	9	18	44,0
8.	Почуття провини	20	40	22	44	8	16	45,6
9.	Індекс агресивності (ІА)	17	34	24	48	9	18	44,8
10.	Індекс ворожості (ІВ)	16	32	25	50	9	18	47,9

Для кращого сприйняття отриманих результатів відтворимо графічно (рис. 3.3)

Порівнюючи результати до і після проведення психокорекційної програми за методикою А. Басса та А. Даркі, можна сказати, що відбулися позитивні зміни у рівні агресивності підлітків.

Так, за показником фізичної агресії кількість підлітків із високим рівнем зменшилась з 13 до 9 осіб, що становить зниження на 8%, тоді як низький рівень зріс з 12 до 17 осіб - на 10%. Подібна ситуація спостерігається

і за вербальною агресією: високий рівень знизився з 14 до 11 осіб, на 6%, а низький зріс з 10 до 14 осіб - на 8%.

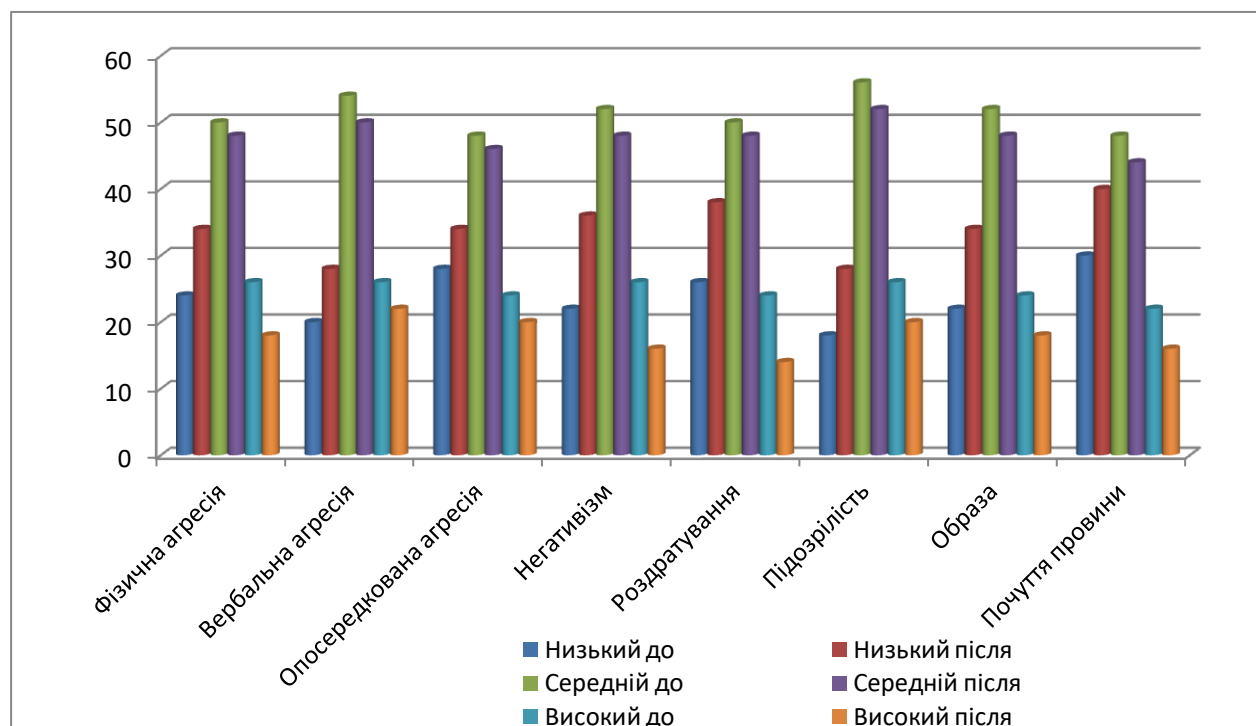

Рис. 3.3. Показники рівня агресивності підлітків

За показником опосередкованої агресії також є позитивні зміни: високий рівень зменшився з 11 до 10 осіб - на 2%, а низький зріс з 14 до 17 осіб - на 6%. За негативізмом зміни більш помітні: високий рівень знизився з 13 до 8 осіб, на 10%, а низький зріс з 11 до 18 осіб - на 14%.

Щодо роздратування, кількість підлітків із високим рівнем зменшилась з 12 до 7 осіб, на 10%, а з низьким рівнем зросла з 13 до 19 осіб - на 12%. Подібні зміни спостерігаються і за підозрілістю: високий рівень знизився з 13 до 10 осіб - на 6%, а низький зріс з 9 до 14 осіб - на 10%.

За показником образи високий рівень зменшився з 12 до 9 осіб - на 6%, а низький зріс з 12 до 17 осіб - на 10%. За почуттям провини високий рівень знизився з 11 до 8 осіб - на 6%, а низький зріс з 15 до 20 осіб - на 10%.

Також варто відзначити зміни за узагальненими показниками. Зокрема, індекс агресивності (ІА) знизився: високий рівень зменшився з 12 до 9 осіб - на 6%, а низький зріс з 11 до 17 осіб - на 12%. За індексом ворожості (ІВ) також спостерігається покращення: високий рівень знизився з 12 до 9 осіб - на 6%, а низький зріс з 10 до 16 осіб - на 12%.

Оцінювання ефективності психокорекційної програми дає змогу зрозуміти, чи вдалося досягти поставлених цілей, які саме зміни відбулися у поведінці підлітків, як змінився рівень їх соціально-психологічної адаптації та чи зменшилися прояви девіантної поведінки. Разом із тим, отримані результати дозволяють не лише підсумувати успіхи або виявити певні труднощі, а й визначити напрями для подальшого вдосконалення роботи.

Саме тому на основі проведеного аналізу доцільно сформулювати практичні рекомендації для психологів і педагогів. Вони допоможуть зробити реалізацію програми більш дієвою, гнучкою та максимально наближеною до реальних потреб здобувачів освіти.

Практичні рекомендації для психологів та педагогів щодо впровадження психокорекційної програми

Робота за психокорекційною програмою з підлітками - це не просто проведення окремих занять, а цілісний і послідовний процес. Він вимагає уваги, терпіння та професійного підходу як з боку психолога, так і педагога. Важливо не тільки використовувати різні вправи, а й створити атмосферу довіри, у якій підлітки зможуть відкриватися, працювати над собою та поступово змінювати свою поведінку. Від правильної організації роботи значною мірою залежить результативність усієї програми.

1. Створення довірливої атмосфери:

Формування безпечного середовища. На початку роботи важливо організувати для підлітків спокійний і комфортний простір, де вони почуватимуться захищено. Варто подбати про відсутність зайвих подразників і налаштувати доброзичливий стиль спілкування. Поступово через прості

вправи на знайомство та взаємодію учасники починають розслаблятися і активніше включаються в роботу групи.

Атмосфера прийняття без осуду. З самого початку слід пояснити правила групи, головне з яких - відсутність критики та оцінювання особистості. Усі висловлювання сприймаються з повагою, без насмішок чи засудження. Це допомагає підліткам почуватися вільніше, менше боятися висловлювати власну думку і поступово відкриватися.

Розвиток взаємоповаги в групі. Важливо сформувані у групі правила спілкування, де кожного слухають і поважають. Підлітків заохочувати бути уважними один до одного, підтримувати та не конфліктувати. Через прості групові вправи поступово формується відчуття єдності, а кожен учасник відчувається більш значущим і прийнятим.

2. Врахування індивідуальних особливостей підлітків

Різні підлітки - різні підходи. Кожен підліток має свій характер, емоційні реакції та життєвий досвід, тому важливо не підходити до всіх однаково. Під час роботи слід враховувати, як саме кожен учасник поводить себе, реагує та сприймає інформацію, і будувати взаємодію з огляду на це.

Завдання «під людину» та підтримка. Усі вправи варто добирати так, щоб вони були зрозумілими й посильними для конкретного підлітка. Якщо комусь складно, краще спростити завдання або додатково пояснити, а за потреби - приділити більше уваги в індивідуальній роботі, щоб допомогти впевненіше включитися в процес.

3. Використання інтерактивних методів

Навчання через дію. Під час занять варто активно залучати підлітків до різних форм роботи - рольових ігор, тренінгових вправ та обговорення реальних життєвих ситуацій. Такий підхід робить процес більш цікавим і дозволяє учасникам бути не просто слухачами, а активними учасниками.

Розвиток через досвід і взаємодію. Інтерактивні методи допомагають підліткам краще зрозуміти себе та інших, адже вони «проживають» різні

ситуації на практиці. У результаті формуються навички спілкування, співпраці та усвідомлення власних емоцій і поведінки.

4. Розвиток саморегуляції

Навчання контролю емоцій і поведінки. Важливо поступово допомагати підліткам навчитися помічати свої емоції та керувати ними, а не діяти імпульсивно. У процесі занять варто звертати увагу на те, як вони реагують у різних ситуаціях, і вчити зупинятися перед тим, як зробити або сказати щось емоційне.

Практичні прийоми заспокоєння. Для цього доцільно використовувати прості техніки саморегуляції: дихальні вправи, короткі прийоми розслаблення, переключення уваги на інші дії або думки. Такі методи легко засвоюються і можуть застосовуватися підлітками самостійно в стресових ситуаціях.

Зменшення емоційної напруги. Регулярне використання цих прийомів допомагає поступово знижувати рівень агресивності, тривожності та імпульсивних реакцій. Підлітки починають краще контролювати себе і більш усвідомлено реагувати на складні ситуації.

5. Системність і структура занять

Регулярність роботи. Заняття важливо проводити систематично, без тривалих перерв, щоб підлітки не втрачали інтерес і поступово закріплювали нові навички. Саме регулярність дає змогу побачити реальні зміни в поведінці та емоційному стані.

Чітка побудова заняття. Кожне заняття має бути логічно структурованим: спочатку короткий вступ або налаштування на роботу, далі - основна частина з вправами, і на завершення - підбиття підсумків або обговорення. Така послідовність допомагає підліткам краще орієнтуватися в процесі та почуватися впевненіше.

Поступове ускладнення завдань. Вправи варто вводити від простих до складніших, щоб учасники не відчували перевантаження. Такий підхід дає

можливість крок за кроком розвивати навички та закріплювати отримані результати.

6. Співпраця з батьками та колегами

Відкрита комунікація з дорослими. Важливо тримати зв'язок із батьками та педагогами: пояснювати, над чим саме ведеться робота, які цілі програми та яких результатів очікувати. Це допомагає уникнути непорозумінь і робить усіх учасників процесу більш залученими.

Узгоджені дії та підтримка підлітка. Коли психолог, педагог і батьки діють разом і дотримуються єдиного підходу, підліток отримує більше підтримки і відчувається впевненіше. Така узгодженість створює відчуття стабільності та сприяє кращим результатам у корекційній роботі.

7. Моніторинг і гнучкість

Уважне спостереження за змінами. У процесі занять важливо не просто проводити вправи, а постійно звертати увагу на те, як змінюється поведінка підлітків: чи стають вони більш відкритими, чи легше йдуть на контакт, як реагують у складних ситуаціях. Це дає можливість бачити реальні результати, а не лише формально проводити програму.

Готовність змінювати підхід. Не всі методи однаково добре працюють з різними підлітками, тому важливо бути гнучким. Якщо якась вправа «не заходить» або не дає ефекту, її краще змінити, спростити або замінити на іншу. Іноді потрібно змінити темп роботи чи більше часу приділити обговоренню - і це нормально.

Адаптація програми під групу. Програма не повинна бути жорсткою схемою. Її варто підлаштовувати під конкретну групу: враховувати настрій підлітків, рівень їх залученості, актуальні проблеми. Такий підхід робить роботу більш живою і значно ефективнішою.

8. Підтримка мотивації

Помічати навіть маленькі кроки вперед. Для підлітків дуже важливо, щоб їхні зусилля бачили. Навіть незначні зміни - більш спокійна реакція,

участь у вправі, відвертість - варто підкреслювати. Це дає відчуття, що вони рухаються вперед.

Підтримка замість тиску. Коли підлітка не сварять за помилки, а пояснюють і підтримують, він менше закривається і більше довіряє. Позитивне підкріплення допомагає сформувати внутрішнє бажання змінюватися, а не діяти «під контролем».

Створення атмосфери, в якій хочеться працювати. Доброзичливе ставлення, гумор, щирість у спілкуванні роблять заняття комфортними. У такій атмосфері підлітки охочіше включаються в роботу, не бояться висловлюватися і поступово починають працювати над собою без примусу.

Висновки до розділу 3

Психокорекційна програма для підлітків, схильних до девіантної поведінки, була розроблена з урахуванням необхідності комплексного впливу на їх поведінкову та особистісну сферу. У процесі дослідження встановлено, що ефективність її реалізації значною мірою забезпечується використанням тренінгових занять, групових форм роботи та створенням безпечного психологічного середовища, яке сприяє відкритості та довірі між учасниками. Важливим чинником також виступає налагоджена взаємодія психолога з педагогами та батьками, що дозволяє зробити корекційний вплив більш узгодженим, системним і результативним.

Програма передбачає послідовне проходження семи етапів - від діагностики та усвідомлення підлітками власних труднощів до формування нових, більш конструктивних моделей поведінки та оцінки досягнутих результатів. У процесі занять підлітки навчаються розпізнавати власні емоції, контролювати поведінкові реакції, знижувати рівень агресії, долати імпульсивність, а також розвивають навички саморегуляції, ефективного спілкування та взаємодії з оточенням. Особливу увагу приділено формуванню адекватної самооцінки та позитивного ставлення до себе.

Порівняння результатів до і після впровадження програми показало позитивну динаміку змін за основними показниками. Зокрема, спостерігається зниження рівня девіантної поведінки, агресивності та схильності до адиктивної поведінки. Водночас покращились показники соціально-психологічної адаптації, самоприйняття та емоційного стану підлітків. Зменшилась кількість осіб із високим рівнем негативних проявів і збільшилась частка підлітків із низьким рівнем, що свідчить про формування більш конструктивної та соціально прийнятної поведінки.

Отримані результати дали змогу не лише оцінити ефективність програми, а й визначити напрями подальшої роботи. Зокрема, на їх основі розроблено практичні рекомендації для психологів і педагогів, які спрямовані на вдосконалення організації психокорекційної діяльності, підвищення її результативності та адаптацію до реальних потреб здобувачів освіти. Це дозволяє зробити впровадження програми більш гнучким, цілеспрямованим і ефективним у практичній діяльності.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів аналізу психолого-педагогічної літератури та проведеного емпіричного дослідження, присвячених вивченню психологічних аспектів девіантної поведінки та її профілактики у підлітків, дало змогу сформулювати такі висновки:

1. Виявлено, що девіантна поведінка розглядається як така, що не відповідає соціальним нормам і може негативно впливати як на саму особистість, так і на її оточення. Вона може проявлятися у різних формах, серед яких агресивна, адиктивна, делінквентна, аутоагресивна та інші види поведінкових відхилень.

2. Визначено, що девіантна поведінка формується під впливом комплексу причин, а не є випадковим явищем. Серед них - несприятливі умови виховання, проблеми у сімейних відносинах, відсутність уваги до підлітка або надмірний контроль. Важливу роль відіграє соціальне середовище та вплив однолітків, оскільки підлітки схильні до наслідування групових норм.

3. Встановлено, що сучасні дослідники розглядають підлітковий вік як критичний етап становлення особистості, у межах якого активно формуються базові психологічні характеристики, зокрема емоційна стабільність, самооцінка, самоконтроль і здатність до соціальної адаптації, а також підвищується схильність до девіантної поведінки через вікову емоційну нестійкість, потребу в самоствердженні та підвищену чутливість до впливу соціального середовища.

4. Зазначено, що основними детермінантами девіантної поведінки підлітків є комплекс взаємопов'язаних біологічних, психологічних, соціальних та педагогічних чинників. До ключових з них належать особливості індивідуального розвитку (агресивність, імпульсивність, низький самоконтроль), порушення психоемоційного стану, несприятливі умови

сімейного виховання, вплив однолітків, недостатня педагогічна підтримка, а також негативний вплив соціального середовища та сучасного інформаційного простору. У сукупності зазначені чинники визначають формування схильності підлітків до девіантної поведінки та ускладнюють процес їхньої соціалізації.

5. У ході емпіричного дослідження встановлено наявність взаємозв'язку між проявами девіантної поведінки підлітків, їх схильністю до адиктивної поведінки, рівнем соціально-психологічної адаптації та агресивністю. Доведено, що окремі симптомокомплекси девіантної поведінки виступають психологічною основою формування різних видів залежностей.

Найбільш вираженими проявами девіантної поведінки у підлітків є ворожість до дорослих (32 %), емоційна напруга (24 %), уникання контактів (22 %) та тривожність у взаємодії з однолітками (18 %). Вони пов'язані з підвищеною схильністю до комп'ютерної залежності та алкогольної залежності, що свідчить про використання адиктивних форм поведінки як способу зниження внутрішнього напруження. Невротичні прояви (14 %) асоціюються з комп'ютерною та харчовою залежністю, а асоціальність (18 %), ворожість до однолітків (12 %) і недовіра (10 %) - з алкогольною, тютюновою та ігровою залежностями.

Встановлено, що низький рівень соціально-психологічної адаптації супроводжується підвищеною агресивністю підлітків. Зокрема, прагнення до домінування поєднується з підозрлістю, а низькі показники самоприйняття, емоційного комфорту і загальної адаптації пов'язані з високими рівнями вербальної та фізичної агресії, а також роздратування. Доведено, що знижений рівень інтернальності, прийняття інших та ескапізму пов'язаний із почуттям провини, образою і непрямую агресією.

6. Проведено розробку та впровадження психокорекційної програми спрямованої на зниження девіантних проявів у підлітків. Основною метою програми є сприяння оптимізації поведінкових і особистісних проявів підлітків, схильних до девіантної поведінки, шляхом зниження рівня

агресивності, подолання труднощів соціально-психологічної адаптації та профілактики адиктивних тенденцій, а також розвитку навичок саморегуляції, емоційної стабільності, конструктивної взаємодії з оточенням і формування позитивного ставлення до себе.

Для досягнення поставленої мети проведено 6 занять із підлітками із частотою 2–3 рази на тиждень. Основною формою роботи обрано тренінг, у межах якого застосовувалися групові дискусії, рольові ігри, арттерапевтичні техніки, вправи на розвиток емоційної саморегуляції, рефлексивні обговорення та вправи на зворотний зв'язок.

7. Проведенню повторну діагностику проявів девіантної поведінки у підлітків після впровадження психокорекційної програми та встановлено позитивну динаміку. Спостерігається зниження рівня девіантних проявів, зменшення схильності до адиктивної поведінки та агресивних реакцій, а також покращення показників соціально-психологічної адаптації.

Після реалізації програми було зафіксовано збільшення частки підлітків із низьким рівнем схильності до залежностей у середньому на 10–20%, тоді як середній рівень зменшився на 5–15%, а високий - на 4–8%. Найбільш помітні позитивні зміни спостерігаються за алкогольними, тютюновими, ігровими та комп'ютерними залежностями, де відбулося суттєве зниження високих показників і зростання низьких.

У сфері соціально-психологічної адаптації встановлено зростання показників високого рівня в середньому на 4–6% (самоприйняття, прийняття інших, емоційний комфорт, інтернальність), а також зменшення низького рівня на 2–6%. Це свідчить про покращення емоційного стану, підвищення впевненості у собі та більш ефективну соціальну взаємодію підлітків.

Відзначено зниження високого рівня проявів агресивності у середньому на 6–10% та збільшення низького рівня на 8–14%. Найбільш виражене зменшення спостерігається за показниками фізичної та вербальної агресії, негативізму, роздратування та підозрливості, що свідчить про покращення емоційної регуляції та зниження конфліктності.

8. Проведено оцінку ефективності розробленої психокорекційної програми, спрямованої на профілактику та корекцію девіантної поведінки підлітків, яка засвідчила позитивні зміни у поведінковій та особистісній сферах учасників, зокрема у зниженні девіантних проявів та підвищенні рівня соціально-психологічної адаптації. Отримані результати дають підстави рекомендувати програму для використання у практичній діяльності психологів і педагогів з метою профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків.

9. Загалом результати дослідження підтверджують багатофакторну природу девіантної поведінки підлітків, яка формується під впливом поєднання психологічних і соціальних чинників, що зумовлює необхідність комплексного підходу до її подолання з урахуванням індивідуальних особливостей здобувачів освіти та умов їхнього соціального середовища. Ефективна профілактика девіантних проявів передбачає узгоджену взаємодію педагогів, психологів і батьків. Практичне значення роботи полягає у можливості використання її результатів для підвищення рівня соціальної адаптації підлітків, розвитку їх особистісних ресурсів та вдосконалення психопрофілактичної діяльності в освітньому середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусишин Р. М. Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків. *Науковий вісник ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 69. URL: <https://clipr.cc/CY8jg>
2. Берегова Н., Шеремет А. Девіантна поведінка у підлітків: причини, прояви, шляхи профілактики та корекції. *Науковий журнал «Психологічні травелогі»*. 2025. № 1. С. 127-136. URL: <https://surl.lt/wpusih>
3. Білоус О. В. Вікова психологія: Навчальний посібник. Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2015. 108 с.
4. Буда Т.Й. Соціологія: навчально-методичний комплекс з вивчення курсу. Тернопіль, 2004. 212 с.
5. Волошин С.М. особливості роботи практичного психолога з підлітками, схильними до девіантної поведінки, крізь призму психолого-педагогічної літератури». 2019. № 87. С. 78-82. URL: <https://surl.li/cqjwtd>
6. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч. метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. – Ч. 1. Теоретична частина. – 2-ге вид., перероб і доповн. Київ, 2016. 188 с.
7. Гарасимів Т. З. Історіографічні дослідження проблеми девіантної поведінки. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки*. 2016. № 850. С. 173-181. URL: <https://surl.li/seffhc>
8. Гарасимів, Т., Муринець, Н. Механізм детермінації девіантної поведінки дитини. *Науковий вісник Львівської політехніки*. Львів, 2018. С. 21–29.
9. Гумін О., Кузьма Ю. Особливості виникнення і розвитку девіантної поведінки неповнолітніх засуджених без ізоляції від суспільства. *Вісник*

Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки, том 11, № 1(41), 2024, С. 73–78.

10. Даниленко Г. М., Щербакова О. О., Авдієвська О. Г. Медико-соціальні та соціально-психологічні особливості розвитку особистості підлітка в сучасній родині. *Україна. Здоров'я нації*. 2020. № 4 (62). С. 41-47.

11. Діагностування поведінкових адикцій військовослужбовців: метод. посіб / Коқун О.М. та ін. Київ : ТОВ "7БЦ", 2024. 36 с.

12. Золотова Г.Д. Сутність і зміст профілактики адиктивної поведінки дітей в умовах територіальної громади . *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка, соціальна робота*. Ужгород, 2013. Вип. 27. С. 56-60.

13. Коваль І. М. Девіантна поведінка неповнолітніх (морально-етичний аспект). *Вісник Львівської політехніки. Юридичні науки*. 2025. Вип. 05, ч. 3. С. 439-443. URL: <https://surl.li/fhvrtb>

14. Козирєв М. П. Девіантна поведінка як соціально-психологічне явище та її профілактика. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 28-39.

15. Кошова І. В., Кресан О. Д. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 226 с.

16. Крупник З. Теоретично-концептуальне обґрунтування проблеми формування відповідального ставлення молоді до здоров'я. *Молодь і ринок*. 2018. № 11. С. 75-79. URL: <https://clipr.cc/Q7p5V>

17. Лазор К. П. Основні теоретичні підходи до розуміння причин девіантної поведінки підлітків. *Науковий журнал «Габітус»*. Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 21. С. 72-76.

18. Лемак М.В., Петрище В.Ю. Психологу для роботи. Діагностичні методики: збірник. Ужгорож: Видавництво Олександри Гиркуші, 2012. 616 с.

19. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
20. Макаренко О.М., Андрейчева А.О. Поняття девіантної поведінки в соціальному та психологічному аспектах. *Наукові записки*. 2015. Том 175. С. 61-64.
21. Максимова Н. Ю. Основи психології девіантної поведінки: навч. посіб. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 439 с.
22. Марюха А. М., Харченко С.В. Вплив умов воєнного стану на розвиток девіантної поведінки підлітків. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів*. Вінниця, 2025. С. 384-386
23. Мінц М.О. Соціологія девіантної поведінки: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. 244 с.
24. Насірова, Н. Проблеми розвитку особистості дітей і підлітків під час війни та воєнних нападів: огляд літератури. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2025. 2(62), С. 39-43. URL: <https://surl.li/rgqqgv>
25. Нечерда В. Б., Кириченко В. І. Підлітки уразливих категорій: типологія і особливості виховання в умовах закладів загальної середньої освіти: метод. посіб. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2019. 134 с.
26. Онуфрієва Л.А., Чайковська О.М. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2024. 172 с.
27. Певко С. Г. Чинники девіантної поведінки правосвідомого суспільства. *Право і безпека - Law and Safety*. 2024. № 3 (94). С. 85-96. URL: <https://surl.lt/lekckm>
28. Пеца Д. Д., Росоха Я. М. Девіантна поведінка за умов воєнного стану: чинники, наслідки, механізми впливу. *Аналітично-порівняльне*

правознавство. 2025. Вип. 01. С. 53-57. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.7>

29. Пихтіна Н.П., Новгородський Р.Г. Профілактика та соціально-педагогічна робота з дітьми девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2007. 239 с.

30. Політунова О.Р., Лютий В.П. Індикатори ризику девіантної поведінки підлітків - учнів закладу загальної середньої освіти. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»* (жовтень, 2023). С. 75-77.

31. Поліщук В.М. Життєві кризи особистості: навчально-методичний посібник. Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. 98 с.

32. Прокопенко Н. М. Шляхи подолання ризикованої (девіантної) поведінки в підлітків. *Психологія та педагогіка в сучасному світі*. 2023. URL: <https://surl.li/xcnghp>

33. Профілактика деструктивної поведінки підлітків /Т. Журавель та ін. Київ: Видавництво ФО-П Буря О.Д., 2022. 144 с.

34. Русанов В. Коли норми руйнуються: девіантна поведінка населення під час війни в Україні: дослідження впливу війни на девіантну поведінку українського населення та можливі шляхи профілактики через психологічну корекцію та соціальні програми. *PMGP*. 2024. 9(3). URL: [10.26766/pmgp.v9i3.528.2024.3](https://doi.org/10.26766/pmgp.v9i3.528.2024.3)

35. Сафін О. Д., Байда С. П. Психологія девіантної поведінки особистості: навч. посіб. МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань: Візаві, 2021. 202 с.

36. Савельєва Н. М. Соціальна профілактика девіантної поведінки: курс лекцій з презентацією: навч. посіб. Полтава: ПНПУ, 2016 р. 110 с.

37. Савельєва Н. М. Соціальна профілактика девіантної поведінки: навчальний контент в оновленому форматі. Полтава: ПНПУ, 2020 р. 184 с.

38. Самсін І. Л., Гачак-Величко Л.А. Основні чинники формування девіантної поведінки. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. Випуск 28/2021. С. 43-47.

39. Стуліка О. Б., Катрич О. Р. Віртуальний простір як чинник формування ціннісної сфери підлітків за умов сучасного стану України. *Молодий вчений*. 2022. № 12 (112). С. 56-59.

40. Терещенко Л.А. Девіантна поведінка підлітків як соціальнопедагогічна проблема. Актуальні проблеми психології: *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка.*, Том. X., 2013. URL: <https://surl.li/ocjayv>

41. Тимошенко В. І. Девіантна поведінка: сутність та мотивація. Київ: *Бюлетень Міністерства юстиції України*, 2008. №5. С. 96–98.

42. Тимошенко В. І., Корольчук В. В. Причини та юридичні наслідки девіантної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Вип. 76 (1). С. 73. URL: <https://clipr.cc/Q7p5V>

43. 106. Христюк О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с.

44. Чайковська О. М. Складові системи чинників девіантної поведінки підлітків. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 28. С. 627-637. URL: <https://surl.lu/knrvuo>

45. Чепендюк, І. М. Система соціальної роботи з молоддю девіантно-кримінальної поведінки, що склалась в Україні. *Правова свідомість молоді в умовах розбудови правової демократичної держави*. 2010. С. 216–221.

46. Шайгородський Ю. Криза підліткового віку як процес переоцінки цінностей. *Соціальна психологія*. 2009. № 6 (38). С. 148-153

47. Швеця, Д. В., Бандурка, О. М. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини. Харків: ХНУВС, 2020. 284 с.

48. Яковенко О. О. Шляхи подолання ризикованої (девіантної) поведінки в підлітків. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2017. Т. 2, № 2. С. 45-52.

49. Branje, S. Adolescent identity development in context. *Current Opinion in Psychology*, 2022. P. 101–107. URL: <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2022.101107>

50. Cioban S., Lazăr A., Bacter C., Hatos A. Adolescent deviance and cyber-deviance: a systematic literature review. *Frontiers in Psychology*. 2021. Vol. 12. Article 748006. URL: <https://surl.li/uotjkz>

51. Dapaah A. K., Kolawole A., Ogungbade O. Deviant behaviours among adolescents in schools: implications for counselling. *Unilorin Journal of Lifelong Education*. 2023. Vol. 5, No. 1. URL: <https://surl.li/bjnltc>

52. JH Ye. The Causes, Counseling, and Prevention Strategies for Maladaptive and Deviant Behaviors in Schools. *Behavioral Sciences* (MDPI). 2024. Feb 5; 14(2): 118. URL: <https://www.mdpi.com/2076-328X/14/2/118>

53. Livazović, G. Problems in Adolescents: What Are the Psychological, Social and Financial Consequences? *Societies*, 2022 URL: <https://doi.org/10.3390/soc12020044>

54. Нестерчук Т.О. Психологічні детермінанти академічної недоброчесності як прояву девіантної поведінки підлітків. Матеріали студентського освітнього форуму «Академічна доброчесність: від законодавчих вимог до етичних принципів освітньої діяльності в рамках Міжнародної онлайн-виставки «Освіта та кар'єра – 2026». 24 квітня 2026 р. Національна академія педагогічних наук України, ДЗВО «Університет менеджменту освіти», Білоцерківського інституту неперервної професійної освіти. м. Біла Церква.

55. Нестерчук Т.О., Кущенко І.В. Психологічні особливості девіантної поведінки підлітків і шляхи її профілактики в освітньому середовищі. Матеріали XXVI Міжнародної науково-практичної конференції «Політ. Сучасні проблеми науки» у межах кластеру Human & Health & Society (Людина, здоров'я та суспільство). 27 квітня 2026 р. «Державний університет «Київський авіаційний інститут». м. Київ.

ДОДАТКИ

Додаток А

«КАРТА СПОСТЕРЕЖЕНЬ» Д. СТОТТА.

Методика використовується для діагностики труднощів адаптації дитини в школі, аналізу характеру дезадаптації і ступеня непристосованості дітей до школи за результатами тривалого спостереження, дає можливість отримати картину емоційного стану дитини, що не дозволяє адекватно пристосуватися до вимог шкільного життя.

Важливо відзначити, що психолог, класний керівник може як сам проводити таке спостереження, так і використовувати досвід спостереження, знання дитини педагогом. Опора на досвід вчителів, вихователів, класних керівників — людей, які протягом довгого часу постійно спілкуються з дітьми, спостерігають їх в самих різних ситуаціях, є надзвичайно істотною.

Карта спостережень Стотта складається з 16 комплексів симптомів-зразків поведінки, симптомокомплексів (СК). СК віддруковані у вигляді переліків і пронумеровані (I-XVI). У кожному СК зразки поведінки мають свою нумерацію.

У кожному СК бали за зразки поведінки підсумовуються. Потім суми сирих оцінок по кожному переводяться в процентні показники. Процентні показники свідчать про вираженість СК в обстежуваного від максимально можливої вираженості.

Інструкція: закресліть цифру, що кодує одиницю поведінки, в тому випадку, якщо вона характерна, типова, на вашу думку, для даного учня.

I. НН – недовіра новим людям, речам, ситуаціям. Це веде до того, що любий успіх вартує дитині великих зусиль. Від 1 до 11 – менш явні симптоми; від 12 до 17 – симптоми явного порушення.

1. Розмовляє з учителем тільки тоді, коли знаходиться з ним на одинці.
2. Плаче, коли йому роблять зауваження.
3. Ніколи не пропонує нікому ніякої допомоги, але охоче допомагає, якщо його про це попросять.

4. Дитина «підлегла» (погоджується на другорядні ролі, наприклад, під час гри бігає за м'ячем, в той час, коли інші спокійно на це дивляться).

5. Надто тривожний, щоб бути неслухняним.

6. Обманює зі страху.

7. Любить, якщо до нього проявляють симпатію, але не просить про це.

8. Ніколи не приносить учителю квітів або інших подарунків, хоча його товариші це роблять.

9. Ніколи не приносить і не показує учителю знайдених ним речей або яких-небудь зроблених ним моделей, хоча його товариші часто це роблять.

10. Має тільки одного хорошого приятеля і, як правило, ігнорує інших дівчаток і хлопчиків.

11. Вітається з учителем тільки тоді, коли той зверне на нього увагу. Хочє бути поміченим.

12. Не підходить до вчителя з особистої ініціативи.

13. Надто сором'язливий, щоб просити щось /наприклад, допомоги/.

14. Легко стає нервовим, плаче, червоніє, якщо йому задають питання.

15. Легко /відсторонюється/ відмежовується від активної участі у грі.

16. Розмовляє невиразно, бурмоче, особливо тоді, коли з ним вітаються.

II. Д – депресія. В більш легкій формі /симптоми 1-6/ час від часу спостерігаються перепади активності, зміна настрою. Наявність симптомів 7-8 свідчать про схильність до роздратування і фізіологічного виснаження. Симптоми 9-20 відображають більш гострі форми депресії. Пунктам синдрому Д зазвичай супроводжуються відбитими синдромами ВВ і ТД /див. IV і V/, особливо в крайніх формах депресії. Мабуть вони дійсно репрезентують елементи депресивного виснаження.

1. Під час відповіді на уроці інколи старанний, інколи нічим не турбується.

2. В залежності від самопочуття, або просить допомогу при виконанні шкільних завдань, або ні.

3. Веде себе дуже по-різному. Старанність в навчанні змінюється майже щоденно.

4. У грі інколи активний, інколи апатичний.
5. У вільний час інколи проявляє, повну відсутність інтересу.
6. Виконуючи фізичну роботу, інколи дуже старанний, інколи - ні.
7. Нетерплячий, втрачає інтерес до роботи по мірі її виконання.
8. Сердитий, «впадає у сказ».
9. Може працювати на самоті, але швидко втомлюється.
10. На ручну роботу не стає фізичних сил.
11. В'ялий, безініціативний /у класі/.
12. Апатичний, пасивний, неуважний.
13. Рухи уповільнені.
14. Надто апатичний, щоб будьщо.
15. Часто спостерігаються раптові і різні спади енергії.
16. Погляд «тупий», байдужий.
17. Завжди лінивий і апатичний у грі.
18. Часто мріє наяву.
19. Говорить невиразно, бурмоче.
20. Викликає жалість /пригнічений, нещасний/, рідко сміється.

III. У – уникання контактів з людьми. Відчуження. Захисна установка по відношенню до будь-яких контактів з людьми, неприйняття проявів до нього почуття любові.

1. Абсолютно ніколи ні з ким не вітається.
2. Не реагує на привітання.
3. Не проявляє дружелюбності і доброзичливості до людей.
4. Уникає розмов «зачинений в собі».
5. Мріє і займається чимось іншим замість шкільних занять «живе в іншому світі».
6. Зовсім не проявляє інтересу до ручної роботи.
7. Не цікавиться колективними іграми.

8. Уникає інших людей.

9. Тримається далеко від дорослих, навіть тоді, коли ким-небудь ображений або в чомусь підозрюється.

10. Зовні ізольований від інших людей /дітей/ – до нього не можливо «достукатись».

11. Справляє таке враження, ніби зовсім не помічає інших людей.

12. У розмові неспокійний, відходить від теми розмови.

13. Веде себе подібно «настороженій тварині».

IV. ТВ – тривожність по відношенню до дорослих. Неспокій і невпевненість в тому, чи цікавляться ним дорослі, чи люблять його. Симптоми 1-6 – дитина намагається впевнитись, чи «приймають» або чи люблять його дорослі. Симптоми 7-10 – звертає на себе увагу і перебільшено добивається любові від дорослого. Симптоми 11-16 – проявляє сильний неспокій від того, чи «приймають його дорослі»

1. Дуже охоче виконує свої обов'язки.

2. Проявляє надмірне бажання вітатися з учителем.

3. Надмірно говіркий, балакучий /цим докучає/.

4. Дуже охоче приносить квіти та інші подарунки учителю.

5. Дуже часто приносить і показує вчителю знайдені ним предмети, малюнки, моделі інше.

6. Надто дружелюбний по відношенню до вчителя.

7. Занадто багато розказує вчителю про свої заняття у сім'ї.

8. «Підлизується», намагається сподобатись учителю.

9. Завжди знаходить привід зайняти учителя своєю особою.

10. Постійно потребує допомоги і контролю з боку вчителя.

11. Добивається симпатії вчителя. Підходить до нього з різноманітними дрібними справами і скаргами на товаришів.

12. Намагається «монополізувати» вчителя /займати його виключно своєю особою/.

13. Розповідає фантастичні вигадані історії.

14. Намагається зацікавити дорослих своєю особою, але не додає з свого боку ніякої старанності в цьому напрямку.

15. Надмірно стурбований тим, щоб зацікавити собою дорослих і придбати їхню симпатію.

16. Повністю «відчужується», якщо його зусилля марні.

V. ВД – ворожість у відносинах з дорослими. Симптоми 1-4 дитина проявляє різні форми неприйняття дорослих, які можуть бути початком ворожості або депресії. Симптоми 5-9 – відноситься до дорослих або вороже, або намагається добитися від них хорошого відношення. Симптоми 10-17 – відкрита ворожість, яка проявляється в асоціальній поведінці. Симптоми 18-24 – повна, некерована, звичайна ворожість.

1. Часта зміна настрою,

2. Зовсім нетерплячий, окрім тих випадків, коли знаходиться в хорошому настрої.

3. Проявляє завзятість і наполегливість до ручної праці.

4. Часто буває в поганому настрої.

5. При відповідному настрої пропонує свою допомогу.

6. Коли про щось просить вчителя, то буває інколи дуже сердечним, інколи – байдужим.

7. Інколи прагне, а інколи уникає привітань з учителем.

8. У відповідь на привітання може проявляти злість або підозрюваність.

9. Інколи дружелюбний, інколи в поганому настрої.

10. Дуже мінливий у поведінці, інколи здається, що він навмисно погано виконує роботу.

11. Псує громадську і особисту власність /вдома, на вулицях, в саду, громадському транспорті/.

12. Брутальна: мова, розповіді, вірші, малюнки.

13. Неприємний, особливо коли захищається від пред'явлених йому звинувачень.

14. «Бурмоче під ніс», якщо чимось незадоволений.
15. Негативно відноситься до зауважень.
16. Інколи обманює без якого-небудь приводу і легко.
17. Раз або двічі був помічений у крадіжках грошей, солодоців, цінних речей.
18. Завжди на щось претендує і вважає, що несправедливо наказаний.
19. «Дикий» погляд. Дивиться «з-під лоба».
20. Дуже неслухняний, але дотримується дисципліни.
21. Агресивний /кричить, погрожує, застосовує силу/.
22. Найохочіше приятелює з «підозрілими» типами.
23. Часто краде гроші, солодоці, цінні речі.
24. Веде себе непристойно.

VI. ТД – тривога по відношенню до дітей. Тривога дитини по те, чи приймають його інші діти. Часом вона приймає форму відкритої ворожнечі. Всі симптоми однаково важливі.

1. «Грає героя», особливо тоді, коли йому роблять зауваження.
  2. Не може не утриматись, щоб не «грати» перед оточуючими.
  3. Схильний «прикидатись дурником».
  4. Надто сміливий /ризикуює без потреби/.
  5. Турбується про те, щоб завжди знаходитись в злагоді з більшістю.
- Нав'язується іншим, ним легко керувати.
6. Любить бути в центрі уваги.
  7. Грається з дітьми старше себе.
  8. Намагається зайняти відповідальний пост, але побоюється, що не справиться з ним.
  9. Хвалиться перед іншими дітьми.
  10. Хвалько /корчить з себе блазня/.
  11. Шумно веде себе, коли у класі немає вчителя.
  12. Одягається зухвало /штани, зачіска – хлопчики; перебільшування в одязі, косметика – дівчатка/.

13. З пристрасстю псує громадську власність.
14. Погані вчинки в групі однолітків.
15. Наслідує хуліганські прояви інших.
16. Вважає, що дорослі н
17. Недружелюбні, втручаються, не маючи на це права.

VII. А – асоціальність. Невпевненість у схваленні дорослих, яка передається в різних формах негативізму. Симптоми 1-5 – відсутність бажання сподобатись дорослим. Байдужість і відсутність зацікавленості в хороших стосунках з ними. Симптоми 5-9 – у старших дітей можуть вказувати на певну ступінь незалежності. Симптоми 10-16 – відсутність моральної оцінки в дрібницях.

1. Не зацікавлений у навчанні.
2. Працює в школі тільки тоді, коли над ним «стоять» або коли його змушують працювати.
3. Працює поза школою тільки тоді, коли його контролюють або змушують працювати.
4. Не сором'язливий, але ніколи не попросить про допомогу.
5. Несором'язливий, але проявляє байдужість при відповідях на запитання вчителя.
6. Ніколи добровільно не береться ні за яку роботу.
7. Не зацікавлений у схваленні або несхваленні дорослих.
8. Зводить до мінімуму контакти з учителем, але нормально спілкується з іншими людьми.
9. Уникає вчителя, але розмовляє з іншими дорослими.
10. Списує домашні завдання.
11. Бере чужі книжки без дозволу.
12. Егоїстичний, любить інтриги, псує іншим дітям ігри.
13. В іграх з іншими дітьми проявляє хитрощі і непорядність.
14. «Нечесний гравець» /грає тільки для особистої вигоди/.
15. Не може дивитись прямо у вічі іншому.

16. Потайливий і недовірливий.

VIII. ВД – ворожість до дітей /від ревнісного суперництва до відкритого ворогування/.

1. Заважає іншим дітям у іграх, підсміюється над ними, любить їх лякати.

2. Часом дуже недоброзичливий у відносинах з тими дітьми, які не відносяться до тісного кола його спілкування.

3. Докучає іншим дітям, чіпляється до них.

4. Свариться, ображає інших дітей.

5. Намагається своїми зауваженнями створити певні труднощі.

6. Ховає або ламає предмети, речі, що належать іншим дітям.

7. Знаходиться здебільшого у поганих стосунках з іншими дітьми.

8. Чіпляється до слабших дітей.

9. Інші діти його не люблять або навіть не терплять.

10. Б'ється невідповідним способом /кусається, дряпається/.

IX. Н – невгамовність. Невгамовність, нетерплячість, неспроможність до роботи, яка потребує посидючості, концентрації уваги й роздуму. Схильність до короткочасних й легких зусиль. Уникнення довгострокових зусиль.

1. Дуже неохайний.

2. Відказується від контакту з іншими дітьми таким чином, який дуже неприємний для них.

3. Легко примирюється з невдачами у ручній роботі.

4. У грі абсолютно не володіє собою.

5. Непунктуальний, нестаранний. Часто забуває або губить олівці, книжки, інші предмети.

6. Безвідповідальний у ручній праці.

7. Нестаранний у шкільних заняттях.

8. Надто неспокійний, щоб працювати наодинці.

9. У класі не може бути уважним або довго на чомусь зосереджуватись.

10. Не знає, що з собою робити. Ні на чому не може зупинитись на відносно довгий час.

11. Надто неспокійний, щоб запам'ятати зауваження вчителя.

X. ЕН – емоційна напруга. Симптоми 1-5 – свідчать про емоційну незрілість, про серйозні страхи. 8-10 – про прогули і непунктуальність.

1. Грає з іграшками надто дитячими для його віку.

2. Любить гратися, але швидко втрачає інтерес до них.

3. Надто незрілий, щоб прислухатись і слідувати вказівкам.

4. Грає виключно з більш молодшими дітьми.

5. Надто інфантильний у мові.

6. Надто неспокійний, щоб щось вирішити.

7. Інші діти чіпляються до нього /він являє собою «козла відпущення»/.

8. Його часто підозрюють у тому, що він прогулює уроки, хоча в дійсності він хотів це зробити один або два рази.

9. Часто спізнюється.

10. Іде з деяких уроків.

11. Необов'язковий, неорганізований, незібраний, невідповідальний.

12. Веде себе у групі /класі/ як сторонній, пригноблений.

XI. НС – невротичні симптоми. Гострота їх може залежати від віку дитини; вони також можуть бути наслідками існуючого раніше порушення.

1. Заїкається, ніяковіє. «Важко витягнути з нього слово».

2. Говорить сумбурно.

3. Часто моргає.

4. Безцільно рухає руками. Різноманітні «тики».

5. Гризе нігті.

6. Ходить підстрибуючи.

7. Ссе палець /старше 10 років/.

XII. С – неблагополучні умови оточуючого середовища.

1. Часто відсутній у школі.

2. Не буває у школі по декілька днів.

3. Батьки свідомо обманюють, виправдовуючи відсутність дитини у школі.

4. Змушений залишатись вдома, щоб допомагати батькам.

5. Неохайний, брудний.

6. Виглядає так, ніби дуже погано харчується.

7. Менш гарний ніж інші діти.

XIII. CP – сексуальний розвиток.

1. Дуже ранній розвиток, чутливий до протилежної статі.

2. Затримки статевого розвитку.

3. Прояви збочених схильностей.

XIV. PВ – розумова відсталість.

1. Сильно відстає в навчанні.

2. «Тупий» для свого віку.

3. Зовсім не вміє читати.

4. Великі недоліки в знаннях елементарної математики.

5. Зовсім не розуміє математики.

6. Інші діти відносяться до нього як до дитини, яка має вади розумового розвитку.

7. Просто кажучи «дурник».

XV. ХО – хвороби і органічні порушення.

1. Неправильне дихання.

2. Часті застуди.

3. Часті кровотечі з носу.

4. Дихає через рот.

5. Схильність до вушних захворювань.

6. Схильність до шкірних захворювань.

7. Скаржитись на часті болі у шлунку, тошноту.

8. Часті головні болі.

9. Схильність надмірно червоніти або блідніти.

10. Хворобливі, почервонілі віки.

11. Дуже холодні руки.
12. Косоокість.
13. Погана координація рухів.
14. Неприродні пози тіла.

XVI. Ф – фізичні дефекти.

1. Поганий зір.
2. Слабкий слух.
3. Дуже маленький зріст.
4. Надто велика вага.
5. Інші ненормальні особливості складу тіла.

Орієнтовні критерії (за Мурзенко):

Коефіцієнт дезадаптації основної частини вибірки становить від 8 до 25 балів. Понад 25 балів свідчить про значну серйозність порушення механізмів особистісної адаптації, ці діти стоять на межі клінічних порушень потребують спеціальної допомоги, аж до втручання психоневролога

Методика діагностики схильності до різних видів залежності (Г. Лозова)

Методика визначає схильність людини до 13 видів залежностей, а також дозволяє діагностувати загальну схильність до залежностей.

Реєстраційний бланк

П.І.Б. _____

Інструкція: «Будь ласка, уважно прочитайте кожне твердження та позначте один варіант Вашої відповіді у відповідний клітинці навпроти номеру твердження».

№ з/п	Твердження	Варіанти відповідей				
		Ні	Ск-ш ні	Важко відпов	Ск-ш так	Так
		1	2	3	4	5
1.	Час від часу мені дуже хочеться випити, щоб розслабитися					
2.	У свій вільний час я найчастіше дивлюся телевізор					
3.	Я вважаю, що самотність – це найстрашніше у житті					
4.	Я – людина азартна і люблю азартні ігри					
5.	Міжстатеві відносини – це найбільше задоволення в житті					
6.	Я досить часто їм не від голоду, а для отримання задоволення					
7.	Я дотримуюся релігійних ритуалів					
8.	Я весь час думаю про роботу, про те, як зробити її краще					
9.	Я досить часто приймаю ліки					
10.	Я проводжу дуже багато часу за комп'ютером					
11.	Не уявляю своє життя без сигарет					
12.	Я активно цікавлюся проблемами здоров'я					
13.	Я пробував наркотичні речовини					
14.	Мені важко боротися зі своїми звичками					
15.	Іноді я не пам'ятаю, що сталося під час сп'яніння					
16.	Я можу довго клацати пультом у пошуках чогось цікавого по телевізору					
17.	Головне, щоб кохана людина завжди була поруч					

18.	Час від часу я відвідую ігрові автомати					
19.	Я не думаю про міжстатеві стосунки тільки тоді, коли я сплю					
20.	Я постійно думаю про їжу, уявляю собі різну смакоту					
21.	Я досить активний член релігійної громади					
22.	Я зовсім не вмію відпочивати, і тому під час вихідних та у відпустці почуваю себе гірше, ніж на роботі					
23.	Ліки – найпростіший спосіб поліпшити самопочуття					
24.	Комп'ютер (або інший гаджет з такими ж можливостями) – це реальна можливість жити повним життям					
25.	Сигарети завжди зі мною					
26.	На підтримку здоров'я не шкодую ні сил, ні грошей, ні часу					
27.	Спробувати наркотик – це отримати цікавий життєвий урок					
28.	Я вважаю, що кожна людина від чогось залежить					
29.	Буває що я трішки «перебираю», коли випиваю					
30.	Телевізор увімкнено більшість часу мого перебування вдома					
31.	Коли я не разом з коханою людиною, я постійно думаю про неї					
32.	Гра дає найгостріші відчуття в житті					
33.	Я готовий йти на «випадкові зв'язки», адже стриманість для мене вкрай важка					
34.	Якщо страва дуже смачна, то я не втримаюся від добавки					
35.	Вважаю що релігія – єдине, що може врятувати світ					
36.	Близькі часто скаржаться, що я постійно працюю					
37.	У моєму будинку багато медичних та подібних препаратів					
38.	Під час перебування в Інтернеті я часто забуваю зробити поточні справи					
39.	Сигарета – це найпростіший спосіб розслабитися					
40.	Я читаю медичні журнали, і газети, дивлюся передачі про здоров'я					
41.	Наркотик дає найсильніші відчуття з усіх можливих					
42.	Звичка – друга натура, і позбутися					

	її нерозумно					
43.	Алкоголь в нашому житті – основний засіб розслаблення і підвищення настрою					
44.	Якщо зламався телевізор, то я не буду знати, чим себе розважити ввечері					
45.	Бути покинутим коханою людиною – найбільше нещастя, яке може статися					
46.	Я розумію азартних гравців, які можуть в одну ніч виграти цілий статок, а в іншу – програти два					
47.	Найстрашніше – це отримати фізичне каліцтво, яке унеможливить задоволення партнера в ліжку					
48.	При поході в магазин не можу втриматися, що б не купити щось смачненьке					
49.	Найголовніше в житті – жити повним релігійним життям					
50.	Міра цінності людини полягає в тому, на скільки вона віддає себе роботі					
51.	Я досить часто приймаю ліки					
52.	«Віртуальна реальність» більш цікава, ніж звичайне життя					
53.	Я щодня курю					
54.	Я намагаюся невідступно дотримуватися правил здорового способу життя					
55.	Іноді я вживаю засоби, що вважаються наркотичними					
56.	Людина – істота слабка, потрібно бути терпимим до її шкідливих звичок					
57.	Мені подобається випити і повеселитися у веселій компанії					
58.	У наш час майже все можна дізнатися з телевізора					
59.	Любити і бути коханим це головне в житті					
60.	Гра – це реальний шанс зірвати куш, виграти багато грошей					
61.	Міжстатеві відносини – це найкраще проведення часу					
62.	Я дуже люблю готувати і роблю це так часто, як можу					
63.	Я часто відвітую релігійні заклади					
64.	Я вважаю, що людина повинна працювати на совість, адже гроші це не головне					
65.	Коли я нервую, я віддаю перевагу					

	прийняттю заспокійливого					
66.	Якби я міг, то весь час займався б комп'ютером					
67.	Я – курець зі стажем					
68.	Я турбуюся за здоров'я близьких, намагаюся залучити їх до здорового способу життя					
69.	За інтенсивністю відчуттів наркотик не може зрівнятися ні з чим					
70.	Нерозумно намагатися показати свою силу волі і відмовитися від різних радощів життя					

Ключ» Підсумуйте бали за окремими видами схильностей до залежностей:

1. Залежність від алкоголю: 1, 15, 29, 43, 57.
2. Телевізійна залежність: 2, 16, 30, 44, 58.
3. Любовна залежність: 3, 17, 31, 45, 59.
4. Ігрова залежність: 4, 18, 32, 46, 60.
5. Залежність від міжстатевих відносин: 5, 19, 33, 47, 61.
6. Харчова залежність: 6, 20, 34, 48, 62.
7. Релігійна залежність: 7, 21, 35, 49, 63.
8. Трудова залежність: 8, 22, 36, 50, 64.
9. Лікарська залежність: 9, 23, 37, 51, 65.
10. Залежність від комп'ютера (інтернету): 10, 24, 38, 52, 66.
11. Залежність від куріння: 11, 25, 39, 53, 67.
12. Залежність від здорового способу життя: 12, 26, 40, 54, 68.
13. Наркотична залежність: 13, 27, 41, 55, 69.
14. Загальна схильність до залежностей: 14, 28, 42, 56, 70.

Інтерпретація результатів

Розшифровка-умовні норми:

0-11 балів – низька схильність,

12 - 18 балів – середня схильність,

19-25 балів – високий ступінь схильності до залежностей

**Методика дослідження соціально - психологічної адаптації К.
Роджерса - Р. Даймонда**

Оцінки відповіді:								
0 - це мене зовсім не стосується;								
1 - це мене не стосується;								
2 - мабуть, це мене не стосується;								
3 - не знаю, чи це мене стосується;								
4 - це схоже на мене, але травню сумніви;								
5 - це схоже на мене;								
6 - це точно я.								
№	Текст методики	0	1	2	3	4	5	6
1.	Відчуваю незручність, коли вступаю з кимось у діалог							
2.	Не має бажання розкриватися перед іншими.							
3.	У всьому подобається ризик, боротьба, змагання.							
4.	Маю до себе високі вимоги.							
5.	Часто сварю себе за те, що зробив.							
6.	Часто відчуваю себе пригніченим.							
7.	Маю сумніви, що можу подібатися особам протилежної статі.							
8.	Свої обіцянки виконую завжди.							
9.	Теплі, добрі стосунки з оточуючими.							
10.	Людина стримана, замкнена, тримаюся осторонь.							
11.	У невдачах звинувачую себе.							
12.	Людина відповідальна, на яку можна покластися.							
13.	Відчуваю, що не в змозі змінити щось, всі зусилля марні.							
14.	На багато що, дивлюся очима однолітків.							
15.	Приймає в цілому ті правила й вимоги, яких варто дотримуватись.							
16.	Власних переконань і правил не вистачає.							
17.	Подобається мріяти, іноді – втягує, важко повертатися від мрії до реальності.							
18.	Завжди готовий до захисту і навіть нападу; переживю образи болісно, розмірковуючи над способами помсти.							
19.	Умію керувати собою і власними вчинками, примушувати себе або дозволяти собі; самоконтроль для мене - не проблема.							
20.	Часто змінюється настрій, настає нудьга.							
21.	Все що стосується інших не хвилює. Зосереджений на собі, зайнятий собою.							
22.	Люди, як правило, мені подобаються.							
23.	Не соромлюся своїх почуттів, відкрито їх виражаю.							
24.	Серед великого скупчення людей відчуваю себе дещо самотньо.							
25.	Нині бажаю все покинути, кудись сховатися.							
26.	З оточуючими зазвичай вільно спілкуюся.							

27.	Важко боротися із самим собою.								
28.	Напружено сприймаю доброзичливе ставлення оточуючих, вважаю що не заслуговую на нього.								
29.	У душі - оптиміст, вірю у найкраще.								
30.	Людина вперта, таких називають важкими.								
31.	До людей критичний, засуджую їх, якщо вважаю що самі цього заслуговують.								
32.	Часто відчуваю себе не тим, хто веде, а тим, кого ведуть: мені не завжди вдається думати і діяти самостійно.								
33.	Більшість із тих, хто мене знає, добре до мене ставиться, любить мене.								
34.	Іноді бувають такі думки, про які не хочеться комусь розповідати.								
35.	Людина з привабливою зовнішністю.								
36.	Відчуваю себе безпомічним, маю потребу відчувати когось поруч.								
37.	Прийнявши рішення, виконую його.								
38.	Приймаючи самостійні рішення, не можу звільнитися від впливу інших людей.								
39.	Відчуваю почуття провини, навіть коли звинувачувати себе немає сенсу.								
40.	Відчуваю неприязнь до того, що його оточує.								
41.	Всім задоволений.								
42.	Почуваюся погано: не можу організувати себе.								
43.	Відчуваю млявість. Все що раніше хвилювало, стало байдужим.								
44.	Врівноважений, спокійний.								
45.	Роздратований, часто не можу стриматися.								
46.	Часто відчуваю себе ображеним.								
47.	Людина спонтанна, нетерпляча, гарячквата. Бракує стриманості.								
48.	Буває, що поширюю плітки.								
49.	Не дуже довіряю своїм відчуттям, вони іноді підводять мене.								
50.	Досить важко бути самим собою.								
51.	На першому місці - думки, а не почуття, перед тим як щось зробити, добре поміркую.								
52.	Те, що відбувається, трактую по- своєму, здатен нафантазувати зайве.								
53.	Терплячий до інших і приймаю іншого таким, яким він є.								
54.	Намагаюся не думати про свої проблеми.								
55.	Вважаю себе цікавою людиною, привабливою як особистість, помітною.								
56.	Людина сором'язлива.								
57.	Обов'язково треба нагадувати, підштовхувати, щоб доводив справу до кінця.								
58.	У душі відчуваю перевагу над іншими.								
59.	Немає нічого, у чому б виявив індивідуальність, своє "Я".								

60.	Боюся думок інших про себе.								
61.	Чеснолюбивий, небайдужий до успіху, схвалення, у тому, що для мене важливо, намагаюся бути кращим.								
62.	Людина, у якої на даний момент багато такого, що викликає презирство.								
63.	Людина діяльна, енергійна, ініціативна.								
64.	Пасую перед труднощами й ситуаціями, які загрожують ускладненнями.								
65.	Просто недостатньо оцінюю себе.								
66.	Ватажок, вмію впливати на інших.								
67.	Ставлюся до себе в цілому добре.								
68.	Людина наполеглива, мені завжди важливо зробити все по- своєму.								
69.	Не подобається, коли з кимось порушуються відносини, особливо якщо починаються сварки.								
70.	Досить довго не можу прийняти рішення, потім маю сумніви щодо його правильності.								
71.	Розгублений, невпевнений у собі.								
72.	Задоволений собою.								
73.	Мені часто не щастить.								
74.	Людина приємна, приваблюю інших.								
75.	Можливо, не дуже вродливий, але можу подібатись як людина, особистість.								
76.	З презирством ставлюся до осіб протилежної статі й не маю контактів з ними.								
77.	Коли треба щось зробити, мене охоплює страх, сумніви.								
78.	Легко, спокійно на душі, немає нічого, що сильно хвилювало б.								
79.	Умію наполегливо працювати.								
80.	Відчуваю, що расту, дорослішаю, змінююся сам і змінюється ставлення до навколишнього світу.								
81.	Іноді говорю про те, про що насправді не маю уявлення.								
82.	Завжди кажу тільки правду.								
83.	Схвильований, напружений.								
84.	Щоб я щось зробив, треба вперто наполягати на цьому.								
85.	Відчуваю невпевненість у собі.								
86.	Обставини часто змушують захищати себе, виправдовуватись і обґрунтовувати свої вчинки.								
87.	Людина поступлива, м'яка у ставленні до інших.								
88.	Людина, якій подобається міркувати.								
89.	Іноді подобається хизуватися.								
90.	Приймаю рішення і відразу змінюю їх, звинувачую себе у відсутності волі, а вдіяти з собою нічого не можу.								
91.	Намагаюся покладатися на свої сили, не розраховую на чужу допомогу.								
92.	Ніколи не запізнююся.								

93.	Відчуваю внутрішню несвободу.							
94.	Відрізняюся від інших.							
95.	Не дуже надійний, на мене не можна покластися.							
96.	Добре себе розумію, все в собі приймаю.							
97.	Товариська, відкрита людина, легко спілкуюся з людьми.							
98.	Сили і здібності відповідають тим завданням, які треба вирішувати, все можу виконати.							
99.	Себе не ціную, ніхто мене не сприймає серйозно, в кращому випадку всі до мене ставляться поблажливо, просто терплять.							
100.	Хвилююся, що забагато переймаюся особами протилежної статі.							
101.	Всі свої звички вважаю позитивними.							

Обробка та оцінювання результатів

Результати, менші від норми, інтерпретуються як надмірно низькі, а більші від норми - як високі.

№ з/п		Показники	Номер висловлювань	Норма
А	а	Адаптивність	4, 5, 9, 11, 12, 15, 19, 22, 23, 26, 27, 29, 33, 35, 37, 41, 44, 47, 51, 53, 55, 61, 63, 67, 68, 72, 74, 75, 78, 79, 80, 88, 91, 94, 96, 97, 98	68-136
	б	Деадаптивність	2, 6, 7, 13, 16, 18, 25, 28, 32, 38, 40, 42, 43, 49, 50, 52, 54, 56, 59, 60, 62, 64, 65, 70, 71, 73, 76, 77, 83, 84, 86, 90, 95, 99, 100	68-136
2		Неправда -	34,45, 48,81,89	18 - 36
		Неправда +	8, 82, 92, 101	
S	а	Прийняття себе	33, 35, 55, 67, 72, 74, 75, 80, 88, 94, 96	22-42
	б	Неприйняття себе	7, 59, 62, 65, 90, 95, 99	14 - 28
L	а	Прийняття інших	9, 14, 22, 26, 53, 97	12 - 24
	б	Неприйняття інших	2, 10,21,28, 40, 60, 76	14 - 28
E	а	Емоційний комфорт	23,29,30,41,44,47, 78	14 - 28
	б	Емоційний дискомфорт	6, 42, 43, 49, 50, 83, 85	14 - 28
I	а	Внутрішній контроль	4, 5, 11, 12, 19, 27, 37, 51, 63, 68, 79,91,98	26 - 52
	б	Зовнішній контроль	13, 25, 36, 52, 57, 70,71,73, 77	18 - 36
D	а	Домінування	58,61,66	6 - 12
	б	Підлеглість	16, 32, 38, 69, 84, 87	12 - 24
8		Есканізм (уникнення проблем)	17, 18, 54, 64, 86	10 - 20

Додаток Д

Опитувальник діагностики агресивних та ворожих людей Басса-Дарки

Інструкція. Уважно прочитайте кожне висловлювання. Якщо воно підходить Вам, поставте поруч знак «+», якщо не підходить, то «-».

1. Часом я не здатен перебороти бажання заподіяти іншим шкоду.
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюсь, але швидко заспокоююсь.
4. Якщо мене ласкаво не попросять, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди отримую те, що мені призначено.
6. Я знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчутти.
8. Коли мені доводилося обдурювати кого-небудь, я відчував нестерпні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоби розкидатися речами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, у мене виникає бажання порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожі з людьми, які ставляться до мене дещо ліпше, ніж я очікував.
15. Я часто не погоджуюся з людьми.
16. Іноді мене обтяжують думки, яких я соромлюсь.
17. Якщо хтось першим ударить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, грюкаю дверима.
19. Я куди дратівливіший, ніж здається оточуючим.
20. Якщо хтось вдає із себе начальника, я завжди роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я гадаю, що багато людей мене не люблять.
23. Я не зможу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.

24. Люди, які ухиляються від роботи, мусять почувати провину.
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, напрошується на бійку.
26. Я не здатний на брутальні жарти.
27. Розлютовуюся, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоби вони не зазнавалися.
29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не до вподоби.
30. Доволі багато людей заздрять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене пригнічує те, що я мало допомагаю своїм батькам.
33. Люди, які постійно знущаються з нас, варті того, щоб їх поставили на місце.
34. Я ніколи не буваю похмурим від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось дратує мене, я не звертаю уваги.
37. Хоч я ніколи не показую цього, але мене іноді «гризе» заздрість.
38. Іноді мені здається, що з мене насміхаються.
39. Навіть, якщо я гніваюся, то не вдаюся до лайки.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи пробачили.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось і вдарить мене.
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюсь.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряти чужакам».
46. Якщо хтось дратує мене, я готовий висловити все, що про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що потім шкодую.
48. Якщо я роздратуюсь, я можу вдарити когось.
49. Із дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.
50. Часто почуваю себе, мов діжка з порохом, що ось-ось вибухне.

51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою непросто ладнати.
52. Я завжди розмірковую про те, які причини змушують людей робити приємне мені.
53. Коли на мене кричать, відповідаю тим самим.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я відчуваю страх не рідше й не частіше за інших.
56. Я можу пригадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав першуліпшу річ.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим кинутись у бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя поводитьсь зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але зараз я не вірю в це.
60. Я лаюся тільки через злість.
61. Коли я роблю щось неправильно, то відчуваю докори сумління.
62. Якщо для захисту своїх прав мені слід використати фізичну силу, я вдаюся до неї.
63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що грюкаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубий із людьми, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, що хотіли б мені нашкодити.
66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.
67. Я часто думаю, що жив неправильно.
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
69. Я не засмучуюсь через дрібниці.
70. Мені рідко спадає на думку, що люди намагаються розлютити чи скривдити мене.
71. Я часто тільки вдаюся до погроз, а не збираюся їх реалізувати.
72. Останнім часом я став занудою.
73. Під час суперечки я часто підвищую голос.

74. Здебільшого я намагаюся приховувати своє негативне ставлення до людей.

75. Я ліпше поступлюся своїми принципами, ніж сперечатимусь.

Ключ до опитувальника

Фізична агресія: «Так»: 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68. «Ні»: 9, 17, 41.

Непряма агресія: «Так»: 2, 18, 34, 42, 56, 63. «Ні»: 10,

26, 49. Роздратування: «Так»: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72. «Ні»: 11, 35, 69.

Негативізм: «Так»: 4, 12, 20, 23. «Ні»: 36.

Образа: «Так»: 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58. «Ні»: 44.

Підозрілість: «Так»: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59. «Ні»: 65, 70.

Вербальна агресія: «Так»: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73. «Ні»: 39, 66, 74, 75.

Почуття провини.: «Так»: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Індекс ворожості: сума балів за шкалами «образа» і «підозрілість». Індекс агресивності: сума балів за шкалами «фізична агресія», «роздратування» і «вербальна агресія».

**Результати проведеної діагностики серед здобувачів освіти І курсу
ЗП(ПТ)О «МЦПО» за методикою «Методика діагностики схильності до
різних видів залежності» (Лозової Г.)**

Група №1

Номер досліджуваого	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Залежність від алкоголю	11	11	14	19	14	7	19	12	15	12	6	17	9	11	9	12	13
Телевізійна залежність	12	13	15	12	16	13	7	13	14	12	12	19	6	13	13	14	12
Любовна залежність	12	10	14	15	11	5	8	14	13	15	6	11	9	13	10	12	10
Ігрова залежність	15	13	13	14	7	18	12	13	11	16	9	19	17	12	9	7	16
Залежність від міжстатевих відносин	6	5	9	11	9	7	12	13	13	9	5	6	12	9	8	9	8
Харчова залежність	10	9	15	17	15	7	11	14	12	5	15	10	8	6	12	15	14
Релігійна залежність	5	6	7	9	6	9	11	8	10	6	8	5	8	10	7	6	7
Трудова залежність	8	9	7	6	8	10	9	11	6	8	10	13	12	9	6	8	7
Лікарська залежність	5	8	7	9	10	11	12	5	8	10	9	7	12	9	7	10	9
Залежність від комп'ютера	12	15	17	19	13	15	15	19	13	14	12	13	18	15	14	11	12
Залежність від куріння	19	14	14	15	12	8	13	14	19	8	8	19	7	11	13	12	14
Залежність від здорового способу життя	6	8	6	6	4	8	9	10	5	7	8	6	10	4	5	4	7
Наркотична залежність	6	11	8	12	6	5	13	14	14	13	5	12	12	6	11	7	11
Загальна схильність до залежностей	11	11	11	20	11	6	16	8	17	16	18	6	17	13	11	11	11

Група №2

Номер досліджуваого	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34
Залежність від алкоголю	15	13	11	9	6	14	5	17	13	12	8	16	7	5	19	12	9
Телевізійна залежність	13	12	14	5	13	20	4	13	12	5	14	12	6	12	7	12	5
Любовна залежність	13	11	14	12	11	11	10	15	10	9	16	6	13	11	6	11	12
Ігрова залежність	11	12	14	16	11	14	12	19	17	12	11	8	11	14	16	7	13
Залежність від міжстатевих відносин	9	8	7	9	6	10	12	7	8	5	11	12	8	12	7	9	9
Харчова залежність	14	13	7	8	16	13	9	12	14	10	14	9	8	16	11	8	8
Релігійна залежність	9	11	6	7	8	6	10	11	7	6	9	5	10	12	7	6	7
Трудова залежність	8	11	12	5	8	9	1	11	6	7	9	10	12	9	5	9	5
Лікарська залежність	11	12	9	6	7	8	12	7	9	6	7	8	12	7	9	7	7
Залежність від комп'ютера	14	15	20	14	15	8	16	14	12	15	13	14	15	14	12	11	11
Залежність від куріння	8	5	14	19	6	12	13	5	14	11	6	10	15	14	9	10	9
Залежність від здорового способу життя	7	12	10	6	8	9	5	8	6	9	10	11	9	8	7	4	6
Наркотична залежність	15	14	13	6	12	11	5	5	11	13	6	14	9	8	12	7	6
Загальна схильність до залежностей	17	17	14	5	6	19	16	7	11	17	8	8	11	7	11	11	5

Продовження додатку Е

Група №3

Номер досліджуваого	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
Залежність від алкоголю	13	9	15	11	6	14	17	5	12	13	8	16	7	19	5	12
Телевізійна залежність	12	8	13	12	20	13	12	12	5	14	11	6	10	7	13	10
Любовна залежність	12	13	11 4	11	11	12	15	10	13	16	6	10	11	6	11	12
Ігрова залежність	12	14	11	16	14	11	19	17	12	11	8	11	14	16	7	12
Залежність від міжстатевих відносин	8	9	7	9	6	10	7	12	5	8	11	12	8	9	7	9
Харчова залежність	12	14	7	8	16	13	9	12	10	14	9	14	8	16	11	8
Релігійна залежність	11	9	6	7	8	6	11	10	6	7	5	9	12	7	10	6
Трудова залежність	11	8	12	5	9	8	11	1	7	6	10	9	12	5	9	8
Лікарська залежність	12	11	9	6	7	8	7	12	6	9	8	7	12	9	7	11
Залежність від комп'ютера	15	14	20	14	8	15	14	16	15	12	14	13	14	12	11	15
Залежність від куріння	5	8	19	14	12	6	5	13	11	14	10	6	14	9	15	10
Залежність від здорового способу життя	7	11	10	6	8	9	8	5	9	6	12	10	8	7	9	4
Наркотична залежність	14	15	6	13	11	12	5	5	13	11	14	6	8	12	7	9
Загальна схильність до залежностей	13	12	19	13	10	13	8	8	9	11	12	7	9	12	7	10

Додаток Ж

**Результати проведеної діагностики серед здобувачів освіти І курсу
ЗП(ПТ)О «МЦПО» за методикою соціально-психологічної адаптації К.
(Роджерса та Р. Даймонда), n=50**

№ з/п	A	2	S	L	E	I	D	8
1.	38	25	39	42	39	39	22	41
2.	81	28	80	69	81	80	27	81
3.	53	32	82	86	83	82	36	83
4.	52	32	39	33	34	37	25	38
5.	36	28	38	31	38	37	21	37
6.	33	30	40	44	42	39	27	41
7.	39	35	67	38	36	36	20	38
8.	50	25	38	71	37	48	21	50
9.	52	28	48	32	54	50	22	52
10.	56	35	52	39	57	54	36	56
11.	58	27	54	62	59	56	26	58
12.	39	28	43	44	42	39	23	39
13.	67	33	60	69	66	64	26	67
14.	79	25	46	82	79	78	25	79
15.	64	35	69	67	34	68	27	74
16.	64	33	80	72	64	62	27	64
17.	76	35	68	65	72	64	30	66
18.	75	33	74	69	36	74	27	38
19.	77	35	76	69	77	76	40	77
20.	71	25	64	67	71	66	31	68
21.	35	28	48	60	55	52	36	55
22.	57	32	40	37	57	54	26	57
23.	39	35	52	64	58	56	28	59
24.	61	27	54	66	39	58	26	61
25.	75	30	58	69	64	62	25	65
26.	69	35	62	65	68	66	28	69
27.	70	25	72	67	73	68	37	69
28.	58	28	39	39	56	67	40	58
29.	71	32	35	62	58	36	30	38
30.	62	35	57	39	60	58	22	62
31.	64	27	59	66	38	38	27	64
32.	66	28	61	68	64	62	28	36
33.	39	32	50	59	55	52	37	54
34.	68	33	71	75	72	69	27	68
35.	66	25	75	79	76	75	36	76
36.	58	28	77	81	38	77	26	78
37.	80	32	79	83	69	79	28	80
38.	72	35	81	75	82	81	37	82
39.	84	27	69	67	84	73	26	84
40.	76	28	75	89	76	85	27	76
41.	64	35	40	41	41	38	25	40
42.	34	27	39	45	43	42	41	42
43.	73	30	72	76	73	72	26	73
44.	39	35	84	68	65	84	32	85
45.	69	28	56	72	71	58	29	38
46.	69	30	68	73	62	69	26	62
47.	63	28	56	72	41	69	29	39
48.	38	30	39	70	73	64	28	68
49.	48	33	36	42	40	38	24	39
50.	67	27	86	70	87	86	39	87

Додаток И

**Результати проведеної діагностики серед здобувачів освіти І курсу
ЗП(ПТ)О «МЦПО» за опитувальником рівня агресивності Басс-Даркі,**

№ з/п	Фізична агресія	Вербальна агресія	Опосередкована агресія	Негативізм	Роздратування	Підозрілість	Образа	Почуття провини	(ІА)	(ІВ)
1.	52	47	49	55	44	60	48	50	143	108
2.	48	45	45	52	40	46	45	45	133	91
3.	55	50	53	60	56	63	56	58	161	119
4.	44	44	45	45	48	54	42	46	136	96
5.	50	58	51	54	46	58	47	43	154	105
6.	53	49	52	59	45	41	49	51	147	90
7.	43	43	44	51	49	45	44	47	135	89
8.	56	56	54	61	57	55	57	56	169	112
9.	45	46	48	53	51	47	45	48	142	92
10.	51	47	50	55	43	49	42	49	141	91
11.	54	49	52	52	55	52	59	61	158	111
12.	43	42	44	45	57	43	41	45	142	84
13.	57	56	55	62	58	66	57	56	171	123
14.	43	45	47	52	50	55	44	42	138	99
15.	52	48	50	55	43	50	47	45	143	97
16.	57	56	53	59	46	53	51	59	159	104
17.	45	44	42	44	39	56	43	40	128	109
18.	58	56	56	63	59	53	54	56	173	108
19.	44	46	45	53	51	48	45	42	151	93
20.	51	47	49	55	48	49	47	43	146	96
21.	56	49	51	54	44	61	49	50	149	110
22.	43	42	44	49	47	52	40	44	132	92
23.	56	51	54	61	57	46	56	57	164	102
24.	45	45	44	47	50	45	46	46	140	91
25.	52	56	50	46	41	52	47	49	149	99
26.	54	49	52	58	54	52	57	61	157	109
27.	42	46	45	43	44	44	42	45	132	86
28.	57	52	55	55	53	52	56	55	157	108
29.	45	46	47	53	50	47	45	48	141	92
30.	51	47	49	55	52	49	47	49	150	96
31.	53	56	51	47	56	51	49	50	165	100
32.	46	48	45	44	48	44	62	36	142	106
33.	56	57	53	60	56	63	50	52	169	113
34.	48	46	47	42	40	45	47	43	134	92
35.	52	58	50	46	47	52	47	49	159	99
36.	54	56	52	58	49	62	60	51	159	122
37.	47	43	46	45	49	55	48	47	139	113
38.	58	53	56	63	57	67	54	56	168	121
39.	49	46	45	43	51	48	46	48	146	94
40.	51	47	49	45	52	49	47	49	150	96
41.	53	58	51	47	42	61	49	50	157	110
42.	45	42	44	49	47	42	46	44	144	88
43.	56	59	54	61	57	55	57	57	172	113
44.	48	47	46	56	50	55	44	46	145	99
45.	52	48	50	46	43	60	47	49	143	107
46.	57	56	52	58	47	52	58	51	160	110
47.	47	43	45	45	48	44	42	44	138	86
48.	57	52	55	62	58	56	58	57	167	114
49.	49	46	42	43	41	55	48	48	136	104
50.	51	47	49	45	49	59	47	44	147	106

**Результати повторної діагностики серед здобувачів освіти І курсу ЗП(ПТ)О
«МЦПО» за методикою «Методика діагностики схильності до різних видів
залежності» (Лозової Г.)**

Група №1

Номер досліджуваного	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Залежність від алкоголю	9	10	13	16	12	7	19	9	15	12	7	15	9	8	9	10	13
Телевізійна залежність	12	13	14	12	15	13	7	9	13	10	10	19	6	11	11	14	10
Любовна залежність	12	10	13	14	11	5	8	12	10	13	6	11	9	10	10	12	10
Ігрова залежність	13	11	11	12	7	16	11	12	11	14	9	19	13	11	9	7	14
Залежність від міжстатевих відносин	6	5	9	11	9	7	11	12	13	9	5	6	11	9	8	9	8
Харчова залежність	10	9	14	16	12	7	11	13	11	5	13	10	8	6	11	14	12
Релігійна залежність	5	6	7	9	6	9	11	8	10	6	8	5	8	10	7	6	7
Трудова залежність	8	9	7	6	8	10	9	11	6	8	10	12	11	9	6	8	7
Лікарська залежність	5	8	7	9	10	11	12	5	8	10	9	7	10	9	7	10	9
Залежність від комп'ютера	11	14	14	17	13	15	14	19	13	14	10	13	15	15	14	11	11
Залежність від куріння	17	13	14	14	11	8	12	14	19	8	8	16	7	11	12	9	12
Залежність від ЗСЖ	6	8	6	6	4	8	9	10	5	7	8	6	10	4	5	4	7
Наркотична залежність	6	11	8	11	6	5	12	13	14	13	5	11	12	6	11	7	11
Загальна схильність до залежностей	10	10	11	19	9	7	14	7	15	14	16	8	13	10	10	11	9

Група №2

Номер досліджуваного	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34
Залежність від алкоголю	15	12	11	9	6	14	5	14	13	10	8	10	7	5	19	11	9
Телевізійна залежність	11	11	13	5	12	18	4	10	12	5	12	11	6	10	7	10	5
Любовна залежність	11	11	10	10	11	11	10	14	10	9	15	6	12	11	6	11	11
Ігрова залежність	11	11	11	14	11	13	11	17	15	10	11	8	11	10	16	7	13
Залежність від міжстатевих відносин	9	8	7	9	6	10	12	7	8	5	11	10	8	12	7	9	9
Харчова залежність	12	11	7	8	14	12	9	11	12	10	13	9	8	14	11	8	8
Релігійна залежність	9	11	6	7	8	6	10	11	7	6	9	5	10	10	7	6	7
Трудова залежність	8	11	12	5	8	9	1	11	6	7	9	10	12	9	5	9	5
Лікарська залежність	11	12	9	6	7	8	12	7	9	6	7	8	10	7	9	7	7
Залежність від комп'ютера	14	15	19	14	14	8	16	14	11	15	11	14	13	12	10	11	11
Залежність від куріння	8	5	13	19	6	12	12	5	12	11	6	10	13	11	9	10	9
Залежність від ЗСЖ	7	12	10	6	8	9	5	8	6	9	10	11	9	8	7	4	6
Наркотична залежність	13	14	12	6	11	11	5	5	11	12	6	13	9	8	11	7	6
Загальна схильність до залежностей	15	14	12	7	7	16	12	8	9	13	6	7	10	7	9	10	6

Продовження додатку К
Група №3

Номер досліджуваого	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
Залежність від алкоголю	10	9	15	11	6	12	17	5	12	13	8	16	7	16	5	9
Телевізійна залежність	10	8	11	10	19	12	10	10	5	10	11	6	10	7	11	10
Любовна залежність	11	12	11	11	11	11	13	10	12	14	6	10	11	6	11	10
Ігрова залежність	10	11	11	15	11	11	18	11	11	11	8	11	12	13	7	10
Залежність від міжстатевих відносин	8	9	7	9	6	10	7	12	5	8	11	12	8	9	7	9
Харчова залежність	11	13	7	8	14	12	9	10	10	12	9	12	8	13	11	8
Релігійна залежність	11	9	6	7	8	6	11	10	6	7	5	9	12	7	10	6
Трудова залежність	11	8	11	5	9	8	11	1	7	6	10	9	12	5	9	8
Лікарська залежність	9	11	9	6	7	8	7	12	6	9	8	7	12	9	7	11
Залежність від комп'ютера	15	14	19	14	8	13	13	14	15	10	14	13	14	9	11	15
Залежність від куріння	5	8	17	12	11	6	5	12	11	13	10	6	14	9	13	10
Залежність від ЗСЖ	7	11	10	6	8	9	8	5	9	6	12	10	8	7	9	4
Наркотична залежність	13	13	6	12	11	12	5	5	13	11	12	6	8	11	7	9
Загальна схильність до залежностей	12	11	16	12	10	12	8	7	9	10	12	8	10	12	7	8

Додаток Л

**Результати повторної діагностики серед здобувачів освіти І курсу ЗП(ПТ)О
«МЦПО» за методикою соціально-психологічної адаптації К. (Роджерса та
Р. Даймонда)**

№ з/п	A	2	S	L	E	I	D	8
1.	34	24	39	42	35	32	23	42
2.	76	32	83	73	82	83	24	82
3.	50	29	76	85	79	80	27	79
4.	51	28	38	32	35	41	23	36
5.	37	30	34	32	32	44	20	37
6.	34	26	36	46	43	32	29	43
7.	39	29	71	35	43	48	19	39
8.	52	27	32	71	42	52	18	52
9.	50	23	49	31	56	48	24	48
10.	48	30	53	34	71	50	37	59
11.	52	23	49	67	62	61	24	63
12.	38	30	41	48	47	35	24	37
13.	60	31	52	73	64	67	27	63
14.	72	23	41	86	78	73	30	81
15.	64	28	74	69	32	72	24	68
16.	63	33	79	74	67	59	29	63
17.	70	25	63	59	76	68	22	59
18.	67	32	76	82	41	76	31	37
19.	71	25	72	68	76	74	39	80
20.	71	24	66	62	79	65	32	72
21.	34	30	49	68	57	54	38	57
22.	56	24	41	38	63	56	29	61
23.	35	35	56	64	66	59	26	67
24.	63	23	60	65	33	57	27	63
25.	71	32	61	67	63	64	23	60
26.	61	29	64	58	59	67	26	61
27.	68	20	71	69	74	73	38	62
28.	53	28	32	39	53	62	36	55
29.	71	31	34	63	59	42	27	36
30.	63	35	52	38	59	54	20	61
31.	63	27	51	67	42	34	28	58
32.	61	28	67	63	58	62	28	35
33.	32	28	61	59	57	51	39	37
34.	57	33	74	79	71	63	28	67
35.	61	27	82	83	72	75	37	66
36.	49	26	80	79	34	75	27	81
37.	65	32	84	82	71	76	27	80
38.	71	27	80	76	81	76	32	83
39.	76	28	69	67	90	81	29	77
40.	71	35	83	89	73	86	32	72
41.	53	30	47	47	51	30	21	41
42.	36	26	38	43	49	41	40	47
43.	71	28	76	81	76	84	32	68
44.	42	30	84	68	61	87	32	81
45.	60	28	53	81	76	61	31	36
46.	57	35	69	79	72	64	27	53
47.	56	33	59	81	50	67	34	37
48.	42	28	37	73	71	68	32	59
49.	44	27	34	48	46	35	24	33
50.	61	32	87	73	82	86	37	84

Додаток М

**Результати повторної діагностики серед здобувачів освіти І курсу ЗП(ПТ)О
«МЦПО» за опитувальником рівня агресивності Басс-Даркі,**

№ з/п	Фізична агресія	Вербальна агресія	Опосередкована агресія	Негативізм	Роздратуваність	Підозрілість	Образа	Почуття провини	(А)	(В)
1.	49	46	47	51	43	55	47	48	138	102
2.	43	44	44	45	41	43	40	44	128	83
3.	52	51	52	58	56	60	54	54	159	114
4.	44	42	42	43	47	52	42	44	133	94
5.	51	57	50	50	42	56	45	39	150	101
6.	48	47	49	57	45	42	48	52	140	90
7.	42	41	44	48	47	44	43	48	130	87
8.	56	52	51	55	53	53	57	52	161	110
9.	43	46	43	51	51	44	42	45	140	86
10.	49	43	47	52	43	47	44	46	135	91
11.	51	47	50	49	52	50	58	58	150	108
12.	42	40	42	38	56	43	38	45	138	81
13.	42	56	51	60	57	62	57	56	155	119
14.	42	44	47	51	49	54	42	38	135	96
15.	48	44	50	47	43	48	44	42	134	92
16.	56	56	49	52	42	51	50	57	154	101
17.	44	43	41	37	40	52	39	39	127	91
18.	56	51	52	57	55	49	49	56	162	98
19.	41	46	45	48	49	45	45	42	136	90
20.	53	46	48	51	45	47	43	41	144	90
21.	52	48	50	49	44	58	47	52	144	105
22.	41	42	42	45	43	50	41	43	126	91
23.	57	50	49	58	57	47	56	56	164	103
24.	45	44	43	40	47	44	42	43	136	86
25.	49	56	48	42	43	51	46	48	148	97
26.	52	49	52	55	49	52	53	59	150	105
27.	41	42	44	38	42	44	43	44	125	87
28.	57	50	54	53	51	48	52	53	158	100
29.	45	46	47	50	48	48	45	42	139	93
30.	48	47	48	47	52	44	47	47	147	91
31.	51	54	49	44	57	50	50	48	162	100
32.	44	46	44	43	38	43	59	37	128	102
33.	50	57	50	56	56	59	45	50	163	104
34.	47	46	42	39	41	44	49	42	134	93
35.	52	56	50	46	43	51	48	47	151	99
36.	54	57	48	54	45	61	60	50	156	121
37.	42	43	47	44	46	53	47	49	131	100
38.	57	50	56	58	51	62	53	56	158	115
39.	44	46	44	41	50	43	49	45	150	92
40.	51	45	47	43	47	47	46	47	153	93
41.	51	57	48	45	44	57	50	46	152	107
42.	42	41	42	47	46	40	47	40	129	87
43.	57	57	53	55	52	55	56	53	166	111
44.	44	47	46	56	48	50	42	47	149	92
45.	50	46	52	44	43	57	47	50	139	104
46.	56	56	51	55	45	48	56	46	157	104
47.	42	42	39	43	47	44	43	43	131	87
48.	56	53	51	59	56	54	57	56	164	111
49.	47	46	39	43	41	52	47	46	134	109
50.	До49	46	47	45	44	56	49	41	139	105

**БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ
НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ**
ДЗВО «УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ» НАПН УКРАЇНИ

КАФЕДРА
ПЕДАГОГІКА,
ПСИХОЛОГІЯ
ТА МЕНЕДЖМЕНТУ

МІЖНАРОДНА ОНЛАЙН ВИСТАВКА
«ОСВІТА ТА КАР'ЄРА – 2026»

СЕРТИФІКАТ

№ 00-01/0017

ЗАСВІДЧУЄ,
ЩО

Тетяна НЕСТЕРЧУК

ВЗЯЛА УЧАСТЬ У СТУДЕНТСЬКОМУ ОСВІТНЬОМУ ФОРУМІ

«АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ: ВІД ЗАКОНОДАВЧИХ ВИМОГ ДО ЕТИЧНИХ
ПРИНЦИПІВ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ»,

ЩО ВІДБУВСЯ 24 КВІТНЯ 2026 РОКУ В РАМКАХ МІЖНАРОДНОЇ ОНЛАЙН-

ВИСТАВКИ «ОСВІТА ТА КАР'ЄРА – 2026»

КІЛЬКІСТЬ ГОДИН/КРЕДИТІВ ЄКТС: 6 ГОДИН/ 0,2 КРЕДИТИ

ДИРЕКТОРКА БІЛОЦЕРКІВСЬКОГО ІНСТИТУТУ
НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

**ВІКТОРІЯ
СИДОРЕНКО**

ЛІЦЕНЗІЯ: РІШЕННЯ МАК ВІД 17.02.1994, ПРОТОКОЛ НОР (ВПЕРШЕ), НАКАЗ МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ ВІД 15.11.2016 NO1492/L (ПЕРЕФОРМУЛЕННЯ)

ДНП «ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЇВСЬКИЙ АвіАЦІЙНИЙ ІНСТИТУТ»
ФАКУЛЬТЕТ НАУК ПРО ЗДОРОВ'Я
Кафедра педагогіки та психології професійної освіти

Вих. № 01 «01» квітня 2026 р.

ДОВІДКА

За місцем вимоги

Організаційний комітет XXVI Міжнародної науково-практичної конференції «Політ. Сучасні проблеми науки», що відбудеться 27 квітня 2026р. у м. Києві на кафедрі педагогіки та психології професійної освіти Факультету наук про здоров'я ДНП «Державний університет «Київський авіаційний інститут», повідомляє, що від Тетяни НЕСТЕРЧУК отримано та прийнято до публікації матеріали на тему: «Психологічні особливості девіантної поведінки підлітків і шляхи її профілактики в освітньому середовищі».

Голова секції
завідувач кафедри

Ельвіра ЛУЗІК

Секретар секції

Марія ПАТРУЛЬ

*Підпис Марії Патруль завідувачу
пробіри. Факівесю Анна Мешківська
заступник декана Жан Савва*

